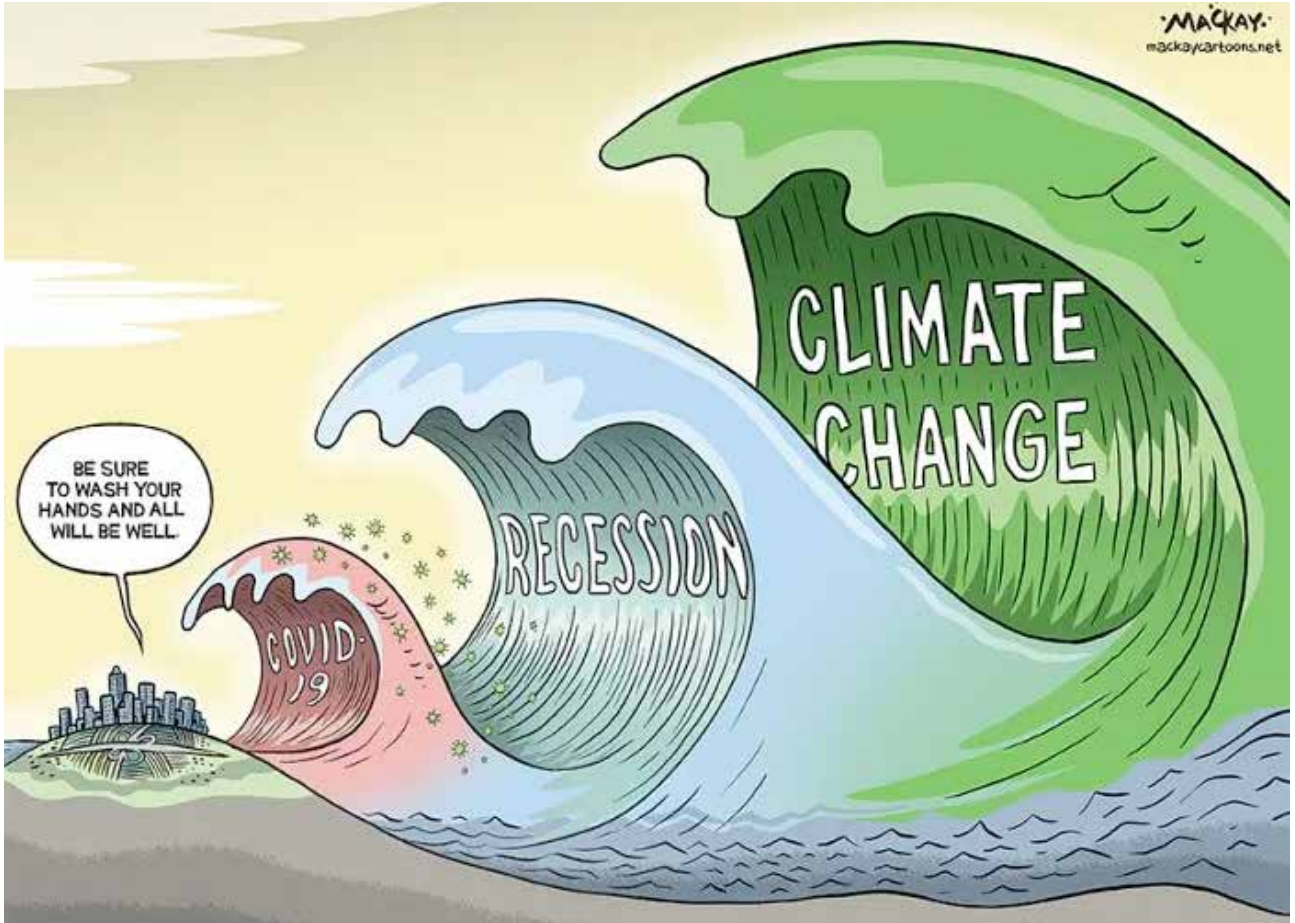

COVID-19 PANDEMİSİNİ VE İKLİM KRİZİNİ BİRLİKTE OKUMAK

Ümit Şahin, Sinan Erensü

İstanbul Politikalar Merkezi-Sabancı Üniversitesi-Stiftung Mercator Girişimi Hakkında

İstanbul Politikalar Merkezi-Sabancı Üniversitesi-Stiftung Mercator Girişimi, Türkiye-Almanya ve Türkiye-Avrupa arasındaki akademik, politik ve sosyal bağları güçlendirmeyi hedeflemektedir. Ortaklığın kuruluş amacı, küreselleşen dünyada bilgi sahibi olma ve 21. yüzyılın koşullarıyla yüzleşebilmek için fikir ve insan alışverişinin önkoşul olduğu inancından kaynaklanmaktadır. Girişim, Avrupa bağlamında ve küresel ölçekte Türkiye ve Almanya'nın geleceği konusunda kurucu tarafların önemli olduğuna inandığı AB-Almanya-Türkiye ilişkileri ve İklim Değişikliği alanlarına odaklanmaktadır.

Giriş

2020 yılı iklim krizinin son yıllarda görülen en çarpıcı sonuçlarından biriyle, Avustralya'da yaşanan benzeri görülmemiş orman yangınlarıyla başladı. Avustralya'da 2019-2020 yangın sezonunda yanan orman alanı 18 milyon hektarı geçti.¹ Bu da kıtada ormanla kaplı toplam alanın yüzde 14'üne denk geliyordu.² Bu felaketi, ilk kez 2019 yılının son günlerinde Çin'in Wuhan kentinde tanımlanan yeni tip koronavirüsün (SARS-CoV-2) neden olduğu COVID-19 salgınının mart ayında küresel bir pandemiye dönüşmesi izledi.³ COVID-19 pandemisinin Çin'in Wuhan kentinde bulunan ve yaban türlerin de satıldığı bir canlı hayvan ve su ürünleri pazarından kaynaklandığının tahmin edilmesi⁴, alınan karantina kararlarının ve sokağa çıkma yasaklarının ekonomiyi yavaşlatması sonucunda küresel sera gazı emisyonlarının düşmeye başlaması⁵, yerel düzeyde de belli bölgelerde hava kirliliğinin azalmaya başladığına dair çıkan haberler⁶, pandemiyle iklim krizinin ve ekolojik sorunların birlikte anılmasına neden oldu. Kimilerine göre iki kriz sadece benzer değil, aynı küresel ekolojik yıkımın farklı görünümleriydi.⁷ Buna küresel bir krize nasıl cevap verilmesi gerektiğine dair politik bir tartışma eklendi. Pandemiye verilen nispeten hızlı reaksiyonla ve yine de olması gerektiği kadar çabuk ve etkili önlem alınamamış olmasıyla, iklim krizine dair neredeyse 30 yıldır işe yarar düzeyde harekete geçilememiş olması karşılaştırıldı.⁸ İki krizin toplumsal etkilerinin benzediği, ikisinin de eşitsizlikleri derinleştirdiği ve toplumun dezavantajlı gruplarını daha ağır biçimde etkilediği tartışılmaya başlandı.⁹ Hatta iklim değişikliğinin varlığını ve insan kaynaklı olduğuna dair bilimsel konsensüsü inkâr eden görüşlerle, koronavirüs salgınıyla ilgili bilimsel bilgilerin aksini iddia eden komplo teorileri arasındaki benzerlikler ortaya kondu.¹⁰ İki küresel kriz, pandemiden sonra dünya ekonomisinin nasıl bir yön çizmesi gerektiğine dair tartışmaların, iklim krizine cevap olarak gündeme gelen yeşil yeni düzen politikalarını da içermesi nedeniyle daha da fazla bir arada anılmaya başlandı.¹¹

Pandeminin sonbahar ayları gelip, ortaya çıkmasının üzerinden on aydan uzun bir süre geçmesine rağmen hızını kaybetmemesi ve bu küresel sağlık krizinin kronik bir hal alması konunun iklim kriziyle olan benzerliğini artırıyor. Başlangıçta kısa süre-

ğ ve alınan önlemlerle sönmeneceği düşünülen salgının hız kesmemesinde birkaç niteliği özellikle rol oynuyor. Bunların ilki krizin bütünüyle küresel olmasıdır: Kasım ayı sonlarında bütün dünyada teyit edilen toplam vaka sayısı 60 milyonu geçmiş, 1,5 milyona yakın insan bu hastalıktan dolayı ölmüştü. Salgının görülmediği bir kıta, ülke ya da bölge bulmak ise imkânsız gibiydi.¹² Dolayısıyla tek tek ülkelerin ya da kentlerin aldıkları en radikal önlemlerin bile genel tabloya etkisi çok sınırlı kalmaktadır. Ülkelerin ve toplumların birbiriyle bu kadar iç içe geçtiği bir dünyada, yönetimlerin ve toplumların salgınla mücadele kararlılığını bozan pek çok çeldirici fikir ve uygulama, pandemiyle mücadelenin hızını en yavaş gidenin belirlmesine neden olmaktadır.

Salgınla mücadelenin küresel toplumu zorlayan ikinci niteliğini bilim insanlarının yaptığı çalışmaların, ortaya koydukları çözüm önerilerinin ve vardıkları bilimsel konsensüsün yol gösterici olması gereği oluşturuyor. Her ne kadar yeni ortaya çıkan COVID-19 hastalığının epidemiyolojisinden fizyopatolojisine ve tedavisine kadar hâlâ bilinmeyen çok şey olsa ve bilimsel yöntemin doğası gereği birbirini yanıltan araştırma sonuçları kamuoyunun bu kadar yakından takip ettiği bir alanda kafa karıştırıcı bir hal alsada¹³, büyük bir virüs salgınında yerleşik bilimsel kurumların ve uzmanların elde ettiği bilgilere meydan okuyacak alternatif bir bilgi felsefesi ortaya koymak mümkün değildir. Oysa bilimin işleyiş biçiminden ve bilim insanlarından duyulan yaygın kuşku, bilimin çelişkili bulgu ve sonuçlarla ilerlemesi gerçeğinden haberdar olmayan ya da bundan hoşlanmayan kitlelerin, alınması gereken önlemleri fazla radikal, alışkanlıkları bozucu, bu anlamda kişisel özgürlüklere ve yaşam biçimi tercihlerine müdahale edici olarak değerlendirmelerine neden olmaktadır.¹⁴

Üçüncü olarak toplumsal konuların tartışılmasındaki kısa görüşlülük¹⁵ salgına verilen cevabı da etkilemektedir. Salgınla ve gelecekteki salgınlarla gerçek bir mücadele, küreselleşmeden sağlık hizmetlerinin örgütlenmesine, ekonomik araçlardan sosyal haklara, doğaya müdahaleden tüketim alışkanlıklarına kadar pek çok alanda uzun vadeli, hatta sürekli bir dönüşümü gerekli kılar.¹⁶ Oysa sosyal ve ekonomik sistemin bütünüyle sorgulanmasını ve dönüştürülmesini gerektiren bu kadar radikal bir meydan okuma, toplumları ve yönetimleri eski hâli korumaya yönelik savunma durumuna geçirmektedir.

Dördüncü olarak salgının toplumun bütün kesimlerini (ilk haftalarda tersi bir izlenim ortaya çıkmış olsa da) eşit derecede etkilemediğini not etmeliyiz. İleri yaşta olan, kronik hastalıkları bulunan ve sağlık sektöründe çalışan kişiler başta olmak üzere, barınma koşulları uygun olmayan, sağlıklı beslenmeyen, kalabalık yerlerde yaşayan ve çalışan, bedensel veya toplum içinde çalışma zorunluğu nedeniyle evde kalma imkânı olmayan, işe gidip gelirken toplu taşıma kullanmak zorunda kalan, hizmet sektöründe çalıştığı için başka insanlarla teması daha fazla olan, sağlık hizmetlerine erişim sıkıntısı yaşayan insanlar ve genel olarak toplumun yoksul kesimleri, hastalıktan daha fazla etkilenmektedir.¹⁷

Aynı şeyler iklim krizi için de büyük ölçüde geçerlidir. İklim değişikliğine neden olan gazlar nereden ve nasıl salındığından bağımsız olarak kısa sürede bütün atmosfere dağılır ve sonuçları bölgesel olarak farklı düzeylerde de olsa bütün dünyayı etkiler. Bu nedenle iklim krizinin çözümü de pandemide olduğu gibi küresel bir mücadeleyi gerekli kılmaktadır. İklim değişikliğinin tanımlanması, insan etkinlikleri sonucu olduğunun kanıtlanması, aşırı hava olaylarının artışı tetiklediğinin, yeni hastalıklara, ekonomik ve sosyal sorunlara neden olduğunun belirlenmesi ve çözüm yollarının ortaya konması da yıllar süren çok disiplinli ve yoğun bir bilimsel çabayı gerektirmiştir. Bu kadar karmaşık bir sorunla ilgili farklı görüşler ve konunun acil niteliği bilimsel konsensüsü ve bilim insanlarıyla politika yapıcılar arasında genellikle sancılı olan bir etkileşimi gerekli kılar.¹⁸ Aynı şekilde iklim değişikliğinin sonuçları bir kuşağın yaşam süresiyle de bir hükümetin iktidar dönemiyle de sınırlı değildir. Çözümlerin hem radikal bir dönüşümü hem de uzun vadeli bir bakış açısını gerektirmesi yönetimlerin ve gündelik yaşam pratiklerinin ufkunu aşmaktadır. Son olarak iklim krizi, ülkeler, toplumsal sınıflar ve kuşaklar arası bir adalet meselesi olarak ele alınmadığı sürece kavranması da çözüm bulunması da mümkün değildir.

Bu politika notunda 2020 yılını belirleyen, hatta yeni bir dünyanın ortaya çıkmasına neden olacak kadar radikal etkileri olan COVID-19 pandemisinin özelliklerini ve getirdiği yeni zorlukları, en az 30 yıldır dünya gündeminde olan, ancak çözümü yolunda fazla bir adım atılamayan

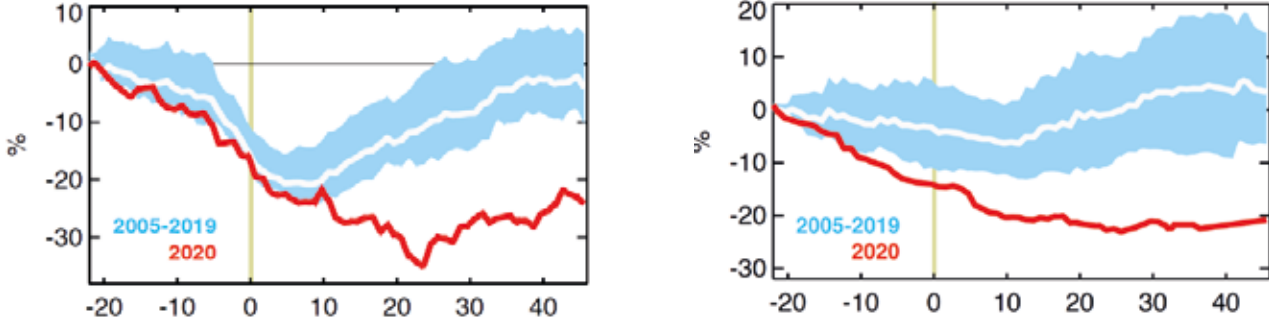
iklim kriziyle bir arada ele almayı, aralarındaki benzerlikleri, farkları ve iki krizi birlikte düşünme imkânlarını tartışmayı amaçlıyoruz.

Politika notu yedi bölümden oluşuyor. İlk bölüm, pandemi sürecinde mecburen yavaşlayan ekonominin ve hayatın hava kirliliği ve sera gazı emisyonları üzerindeki etkisine odaklanıyor, bu etkilerin ne kadar kalıcı olabildiğini tartışıyoruz. İkinci bölüm krizlerin halk sağlığını çökertmeden baskılanması gereğine odaklanıyor. Politika notunun üçüncü bölümünde iklim krizi ve COVID-19 pandemisine verilen tepkileri karşılaştırıyor, bu krizlere verilen farklı tepkilerin temelinde zamansallığın önemini gündeme getiriyoruz. COVID-19 salgını ve iklim krizini birer ekolojik kriz olarak değerlendirmenin açtığı imkân ve sonuçlar dördüncü bölümün iskeletini oluşturuyor. Beşinci ve altıncı bölümlerde her iki krizin toplumsal adalet ile ilişkisini inceliyor ve normalleşmenin adil geçiş süreçleri kurgulanmadan mümkün olamayacağını iddia ediyoruz. Her iki krizin de karşılarında yükselen şüphecilik, inkarcılık gibi eğilimler ve komplo teorileri ile ilişkisini ele aldığımız yedinci bölümden sonra politika notumuz iki krizin paralel hikayelerinden çıkan dersler ve önerilerle sonuçlanıyor.

1. Pandemi, hava kirliliği ve sera gazı emisyonları

Koronavirüs salgını hava kirliliğinin en yoğun olarak görüldüğü ülkelerden biri olan Çin'de başladı. Son 30 yıldır Çin ekonomisinin hızla büyümesi, başta kömür olmak üzere fosil yakıt kullanımını rekor seviyede artırdı. Ekonomisi 1990-2017 arasında yılda ortalama yüzde 10 büyüyen Çin, küresel enerji tüketiminin ve karbon emisyonlarının yaklaşık dörtte birinden sorumlu hale geldi.¹⁹ Kömür tüketimi de 1990'da 1 milyar ton civarındayken, 2018'de 4,64 milyar tona ve kömürün Çin'in enerji kaynakları arasındaki payı yüzde 59'a yükseldi.²⁰ Çin'in fosil yakıtlara dayalı büyüme stratejisi ve artan kömür bağımlılığı ülkenin iklim değişikliğine neden olan sera gazlarını en çok salan ülke olmasının yanı sıra, hava kirliliğinden de en fazla düzeyde etkilenmesine neden oldu. Çin'de özellikle en tehlikeli partikül olan PM_{2,5} kirliliğinin oldukça yüksek düzeylerde olduğu

Şekil 1 – Çin’de 2020’de Çin yeni yılından önceki ve sonraki günlerde NO_x (a) ve SO₂ (b) kirliliği düzeyleri (kırmızı çizgi). Beyaz çizgi aynı dönemin 2005-2019 ortalamasını göstermektedir.²³

ve ölçüm yapılan 210 kentin sadece yüzde 1,4’ünde sınır değerinin altında olduğu bildirilmektedir.²¹ Bu nedenle hava kirliliğine bağlı önlenebilir ölüm sayısı da çok yüksektir. 2015 yılı için hesaplanan sayılara göre Çin’de her yıl 1,1 milyon kişi PM_{2,5} kirliliğine bağlı olarak ölmektedir.²²

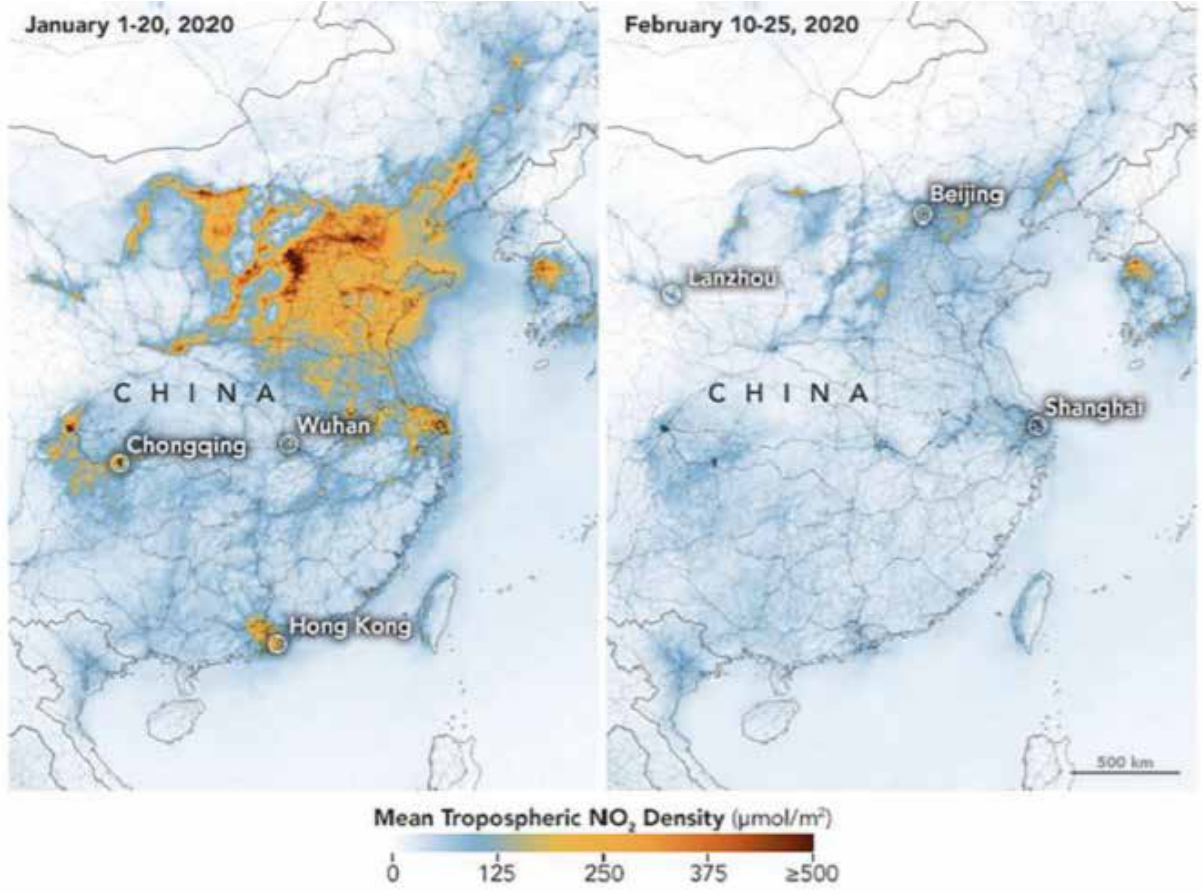
Bu durum Çin’de salgına bağlı karantina ve benzeri önlemlerin hava kirliliği üzerindeki geçici etkisinin belirgin olmasına neden olmuştur. Salgının ortaya çıktığı Hubei ilinde 23 Ocak’ta ilan edilen zorunlu karantina ve hareketlilik kısıtlaması yaklaşık 50 milyon kişiyi etkilemiş ve başta ulaşım olmak üzere kirlenici ve sera gazı emisyonlarına neden olan bazı ekonomik aktivitelerin ciddi biçimde yavaşlamasına neden olmuştur. Genelde 8 Nisan’a kadar devam eden kısıtlamalar sırasında özellikle mart ayının ilk haftasından önce ulaşım aktivitelerinin yüzde 90’a varan ölçüde azalması çarpıcıdır. Beijing, Tianjin ve Hubei illerinde kısıtlama döneminde hava kirliliğinin en önemli kaynakları arasında olan ağır vasıtaların (kamyon, otobüs vb.) trafiğinin yüzde 77 azalma gözlemlendiği bildirilmiştir.²⁴ Kömürlü termik santrallerden elektrik üretimi de 2019’a göre yüzde 50’ye varan oranda düşmüştür. Hava trafiği ise yüzde 80’e kadar azalmıştır.²⁵ Üretimin ve ticaretin en fazla azaldığı ocak ve şubat aylarında Çin’in ekonomik çıktısı yüzde 13,5 düşmüştür.²⁶

Sokağa çıkma kısıtlamalarının Çin yeni yılından iki gün önce başlaması bu dönemde kirliliğinin ne kadar azaldığını net olarak görmeyi zorlaştırmaktadır. Zira her yıl iki hafta süren yeni yıl tatili nedeniyle ekonomik aktivite azaldığı için bu dönemde kirlilik zaten düşmekte, üstelik ay takvimine göre hesaplandığı için yılbaşı her yıl aynı tarihe denk gelmemektedir. Bu nedenle basit tarih karşılaştırması yanlış sonuçlar verebilir. Yapılan çalışmalarda gerekli düzeltme-

ler yapıldıktan sonra COVID-19 önlemleri nedeniyle azot oksitler (NO_x) ve kükürt dioksit (SO₂) emisyonlarında ve atmosferdeki azot dioksit (NO₂) konsantrasyonlarında belirgin azalma olduğu gözlenmiştir.²⁷ İki kirleniciye de benzer bir zamanlamayla azalma olması hem ulaşımdan (NO_x) hem de enerji üretimi ve sanayiden (SO₂) kaynaklanan emisyonların azaldığını göstermektedir. (Şekil 1)

Aynı şekilde kısıtlamaların uygulandığı dönemdeki verilerin incelendiği 366 kentin 322’sinde Hava Kalitesi Endeksi ortalama yüzde 20 iyileşmiştir. Aynı kentlerde NO_x ve SO₂’nin yanı sıra PM_{2,5}, PM₁₀ ve karbon monoksit (CO) düzeylerinde de azalma görülmüştür. Hava Kalitesi Endeksi’ndeki düzelenin motorlu taşıt trafiğinin ve endüstriyel emisyonların azalmasıyla ilişkili olduğu görülmektedir.²⁸ Aynı çalışma PM_{2,5} ve CO konsantrasyonlarının hem motorlu taşıtlardan hem de sanayiden kaynaklanan emisyonlarla, NO_x’lerin daha çok motorlu taşıt emisyonlarıyla, SO₂’nin ise daha çok sanayi emisyonlarıyla bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur. Kirlenici konsantrasyonlarındaki azalma çarpıcıdır: PM_{2,5} düzeyi üç hafta boyunca Çin’in doğu kesimlerinde yüzde 48, Hubei’de yüzde 18 düşmüş, NO_x yüzde 49, SO₂ yüzde 11 azalmıştır.²⁹ İlginç olarak troposferik ozon (O₃) konsantrasyonlarında bir azalma bulunmamıştır.³⁰ Atmosferdeki NO₂ kirliliği de önlemlerin yoğun olduğu kentlerde yüzde 40 ila 60, daha hafif olduğu başkent Beijing’de ise yüzde 25 ila 35 azalmıştır.³¹ (Şekil 2)

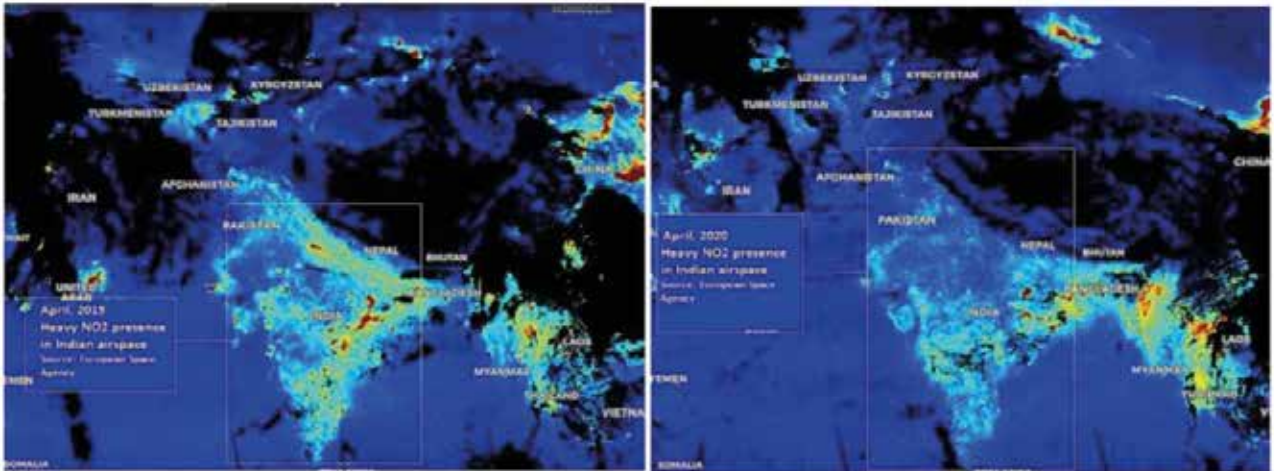
Şekil 2 - Çin'de kısıtlamalardan önce ve sonra havada NO₂ kirliliğinin karşılaştırılması.³²

Yapılan araştırmalar karantina uygulamaları sırasında Çin dışındaki bazı ülkelerde de özellikle NO₂ kirlenmesi düzeyinde ciddi azalma olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin hava kirliliğinin çok yoğun olarak yaşandığı Hindistan'da bir dönem NO₂ emis-

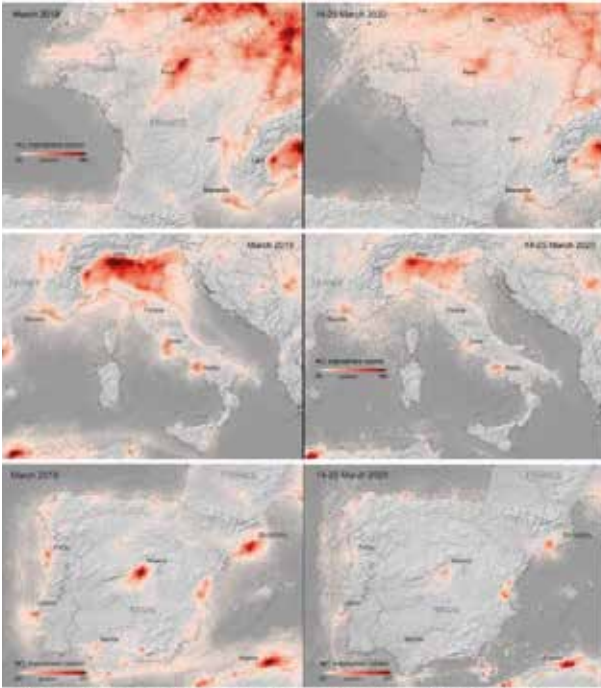
yonlarında yüzde 70'e ulaşan düzeyde azalma olduğu, buna bağlı olarak uydu ölçümlerinde Hindistan'ın havası en kirli bölgelerinde atmosferdeki NO₂ konsantrasyonlarının da önceki yılın aynı dönemine göre düştüğü gösterilmiştir. (Şekil 3)

Şekil 3 - Çin'de kısıtlamalardan önce ve sonra havada NO₂ kirliliğinin karşılaştırılması.³³

Aynı şekilde Avrupa'da salgının en erken ve şiddetli görüldüğü, bu nedenle yaygın karantina önlemlerinin uygulandığı İtalya, İspanya ve Fransa'da da NO₂ emisyonlarında yüzde 20 ila 30 azalma görülmüş, atmosferdeki kirletici konsantrasyonları da önceki yıla göre oldukça düşük ölçülmüştür.³⁴ (Şekil 4)

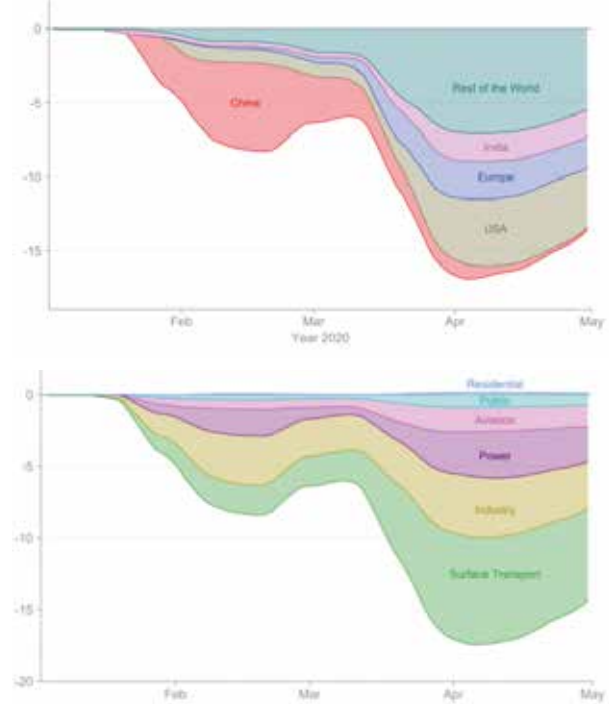
Şekil 4 - Fransa, İtalya ve İspanya'da kısıtlamalardan önce ve sonra havada NO₂ kirliliğinin karşılaştırılması.³⁵

Bu dönemde iklim değişikliğine neden olan sera gazı emisyonlarındaki azalma da çarpıcıdır. Bu konu her yıl Küresel Karbon Bütçesi raporlarını hazırlayan ekipten pek çok ismin bir araya geldiği bir araştırmanın, East Anglia Üniversitesi'nden Corinne La Guerre ve arkadaşları tarafından Mayıs ayında Nature Climate Change'de yayınlanmasıyla gündeme gelmiştir.³⁶ Makaleye göre günlük küresel karbon dioksit (CO₂) emisyonları Nisan 2020'de bir önceki yıla göre yüzde 17'ye kadar düşmüştür. (Şekil 5) Bu durumun 2020 yıl sonu emisyonunda yüzde 4 ila 7 azalmaya tekbül edeceği hesaplanmıştır. (Aralık ayında yayımlanan Küresel Karbon Bütçesi 2020'ye göre yüzde 7)³⁷ Son on yılda küresel CO₂ emisyonlarının yılda ortalama yüzde 1 arttığı ve 2008 ekonomik krizini izleyen 2009 yılında bile düşüşün yüzde 1,4 ile sınırlı kaldığı düşünüldüğünde COVID-19 kısıtlamalarının yıl sonunda yaratacağı emisyon azalmasının ciddi düzeyde olduğu söylenebilir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı

tarafından küresel sıcaklık artışını 1,5 dereceyle sınırlama hedefine ulaşmak için 2030'a kadar öngörülen yıllık sera gazı emisyon azaltımının da yüzde 7 civarında olması ilginç bir tesadüf olarak görülebilir.³⁸

Şekil 5 - İlk aylardaki kısıtlamalar sırasında fosil yakıtlardan kaynaklanan günlük küresel CO₂ emisyonlarının Nisan ayında %17'ye kadar azalması ülkelere (a) ve sektörlere (b) göre.³⁹

Toplam emisyonlardaki düşüşün sektörel kırılımı da ilginçtir. Dünya nüfusunun yüzde 85'inin yaşadığı, küresel emisyonların yüzde 97'sinden sorumlu 69 ülkenin verileri incelenerek yapılan çalışmada en fazla düşüşün ulaşım emisyonlarında olduğu görülmektedir: Havayolu taşımacılığında yüzde 60, karayolu taşımacılığında yüzde 36. Bu dönemde sanayiden kaynaklanan emisyonlar en fazla yüzde 19, elektrik sektöründen kaynaklanan emisyonlar ise sadece yüzde 7,4 düşmüştür. Aynı dönemde pek çok işyerinin kapalı olması nedeniyle kamu binaları ve ticarethanelerden kaynaklanan emisyonlar yüzde 21 kadar düşmüş, konutlardan kaynaklanan emisyonlar ise yüzde 2,8 artmıştır.⁴⁰ En az düşüş olan elektrik ve ısı üretiminin CO₂ emisyonlarındaki payının en yüksek olduğu düşünüldüğünde küresel hareketliliğin ciddi biçimde azalmasına rağmen toplam CO₂ emisyonlarının en fazla yüzde 17 azalabilmesinin nedeni anlaşılır.⁴¹

Zaten gerek hava kirliliğindeki gerekse sera gazı emisyonlarındaki düşüşler ilkbahar aylarıyla sınırlı olmuş, yaz aylarında pek çok ülkede kısıtlamaların gevşetilmesi ile emisyonlar eski haline dönmeye başlamıştır.⁴² Bu dönemde emisyon ve kirlilik düzeylerinde gözlenen azalmadan çıkarılabilecek birkaç mesaj vardır: COVID kısıtlamaları hareketliliği ve bireysel yakıt tüketimini azaltmış, ancak fosil yakıtlara dayanan altyapı ve üretim sistemi büyük ölçüde yerinde kaldığı için emisyonlardaki azalma kısıtlı olmuştur. Dolayısıyla fosil yakıtların toplam enerji tüketiminin neredeyse yüzde 80'ini karşıladığı enerji altyapısı bütünüyle dönüştürülmediği sürece tüketimden kaynaklanan geçici düşüşler uzun vadede iklim değişikliğinin önlenmesinde bir işe yaramayacaktır. Nitekim aynı dönemde atmosferdeki CO₂ konsantrasyonunda da bir azalma eğilimi gözlenmemiştir. 2020 yılında atmosferdeki CO₂ düzeyi 415 ppm'i geçmiş ve bir önceki yıla göre 3 pmm kadar artmıştır.⁴³ Bireysel davranış ve seçimlerden en çok etkilenen alanın ulaşım olduğu ise bir kez daha ortaya çıkmıştır. Evinde tükettiği elektriğin nereden geldiğini veya tükettiği herhangi bir ürün için harcanan enerjinin kaynağını değiştirme şansı olmayan bireysel tüketici, en çok hareketliliğini azalttığında (veya azaltmak zorunda kaldığında) toplam emisyonlara sınırlı bir etkide bulunabilmektedir.

Öte yandan emisyonlarda azalmaya neden olan küresel aktivite düşüşünün ani ve beklenmedik bir sağlık krizi nedeniyle devlet tarafından dayatılan ve hoşnutsuzluk yaratan bir eve kapanma dönemi olması, iklim krizi ve kirlilikle mücadelenin de ancak yukarıdan aşağıya, zorlayıcı ve özgürlükleri kısıtlayıcı bir şekilde mümkün olabileceği algısını yerleşik hale getirerek faydadana çok zarar getirmiş olabilir.

Üstelik bu tür azalmalardan sonra kriz ortadan kalktığında tepkisel yükselmeler (2009'dan sonra ekonomik kriz sonrası toparlanma döneminde emisyonların önceki yıllardan daha fazla yükselmesinde olduğu gibi⁴⁴) bugünkü yüzde 4-7 düşüşlerin fazlasıyla geri alınabileceğini düşündürmektedir. Hava kirliliğinde de kirliliğe neden olan yakıtların

kullanımı ortadan kalkmadan veya kirleticileri tamamen zararsızlaştıracak teknolojiler yaygınlaşmadan tüketimden kaynaklanan bu tür geçici düşüşlerin bir faydası olması beklenemez.

Sonuç olarak iklim değişikliği ve kirlilikle mücadele için emisyonların azaltılması planlı, kalıcı, küresel ve nispeten yavaş olmak zorundadır. IPCC'nin 1,5 derece Özel Raporu'nda belirtildiği gibi önümüzdeki 30 yılda küresel net emisyonların sıfırlanması ancak böyle bir stratejiyle, yani farkındalık yaratan ve alternatifleri ortaya koyan şeffaf ve müzakereci bir süreçle talep edilir hale getirilebilir; demokratik, katılımcı ve adil bir şekilde hayata geçirilerek uygulanabilir.

2. Eğriyi bükme: Kriz Yönetiminin Planlanması ve Etiği

Pandeminin ilk aylarında daha önce benzeri görülmemiş bir krizin şaşkınlığı içindeki dünya kamuoyu epidemiyoloji biliminin varlığını keşfetti. Virüsün davranışından bulaş yollarına, hatta hücre içine girmek için tutunduğu reseptöre kadar pek çok tıbbi konu uzmanlar aracılığıyla medyanın gündemine getirildi. Kamuoyunun asıl merak ettiği konu ise salgının ne zaman ve nasıl biteceğiydi. Bu dönemde pandeminin kısa süreceği, yaz aylarında havaların ısınmasıyla sönmeneceği, virüsün kısa zamanda mutasyon geçirerek etkisinin azalacağı, aşının hemen bulunacağı, hatta toplumun büyük bölümünün kısa süre içinde virüsle karşılaşarak bağışıklık geliştireceği gibi fikirler medya ve sosyal medyada bilimsel gerçeklermiş gibi konuşulmaya başlandı. Bu dönemde salgın eğrisi de üzerinde en çok konuşulan kavramlar arasındaydı.

Her gün saptanan yeni vaka sayısının günler içindeki değişiminin gösterildiği salgın eğrisi halen pandeminin gidişatını takip etmek için en önemli veriler arasında bulunuyor.⁴⁵ Günlük yeni vaka sayısının azalması, hatta Yeni Zelanda gibi az sayıda ülkede görüldüğü gibi sıfırlanması salgın kontrolünün en önemli amacını oluşturuyor. Ancak pandeminin ilk döneminde eğrinin baskılanması düşüncesinin bile tartışılması gerekiyordu.⁴⁶ Salgın eğrisinin baskılanması (ya da düzleştirilmesi) karantina, izolasyon, sokağa çıkma yasağı gibi önlemlerle bulaşın ve dolayısıyla toplumda virüsün yayılması engellenerek

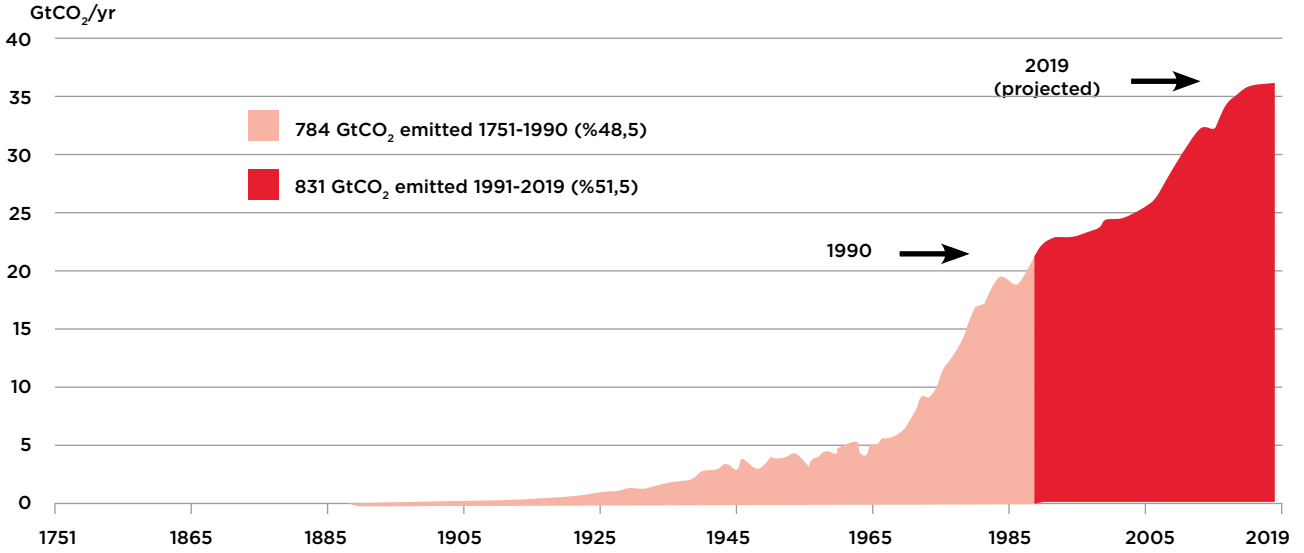
başarılabilir. Böylece salgın ortadan kalkmasa da toplum içinde bulaştırıcı insan sayısı, toplam hasta ve ölü sayısı azalarak salgının halk sağlığı üzerindeki etkisi kontrol altına alınabilir. Pandeminin ilk günlerinde Bileşik Krallık ve İsveç başta olmak üzere bazı ülkelerde izolasyon ve sosyal yaşamı kısıtlayacak önlemler yerine en azından risk grubunda olmayan genç ve sağlıklı kişilerin enfekte olmasına izin verilerek toplum bağışıklığı geliştirilmesi bir fikir olarak ortaya atıldıysa da^{47,48} “sürü bağışıklığı” adıyla yaygınlaşan bu yöntemin çıkar yol olmadığı, ölümcül ve hastalığı geçirenlerin ne kadar süre bağışık kaldığı belli olmayan bir hastalığın yarattığı bir salgının aşı kullanılmadan, bu yolla kontrol altına alınmasının imkânsız olduğu kısa sürede anlaşıldı. Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Tedros Adhanom Ghebreyesus’un dediği gibi insanların tehlikeli virüse maruz kalmasını sağlamayı amaçlayan bir “sürü bağışıklığı” yöntemi bütünüyle etik dışıydı ve ancak aşı uygulaması olduğu takdirde günde getirilebilirdi.⁴⁹ Ancak “sürü bağışıklığı” fikrinin bu kadar popüler olması bilimsel açıdan doğru ve mantıklı olmasından değil, günlük yaşam değişikliği ve ekonomik bedel gerektirmediği için tercih edilebilir bir yol olarak algılanmasından kaynaklanıyordu. Zira karantina, izolasyon, maske, fiziksel mesafe, kültürel etkinliklerin ve turizmin kısıtlanması, hareketliliğin, üretimin ve tüketimin azalması günlük yaşamın ve ekonomik faaliyetlerin ciddi biçimde sekteye uğraması anlamına geliyordu.

Bu noktada pandemi ile iklim krizi arasındaki en önemli benzerlik ortaya çıkmaktadır. İklim değişikliğine neden olan sera gazları modern günlük yaşamın ve mevcut ekonomik düzenin devam etmesini sağlayan, başlıca elektrik ve ısı üretimi, ulaşım, sanayi, tarım, ormansızlaşma ve atıklar olmak üzere enerji tüketen ve toprak kullanım biçimlerini değiştiren insan faaliyetlerinden kaynaklanır. Küresel sera gazı salımlarının dörtte üçü ise fosil yakıtların yakılmasından kaynaklanır.⁵⁰ Yani kömür, petrol ve doğal gaz tüketimini gerektiren ekonomik faaliyetler iklim değişikliğinden birinci derecede sorumludur. Sektörel olarak bakıldığında bütün sera gazı salımlarının yüzde 30,4’ü elektrik ve ısı üretiminden, yüzde 15,9’u ulaşımdan ve en az yüzde 24’ü sanayiden kaynaklanır. Geri kalan yüzde 30 içerisinde binalar, tarım, hayvancılık, ormansızlaşma, atıklar ve diğer yakıt kullanımları yer alır.⁵¹ En çok emisyonu neden olan imalat alanları arasında inşaat, makine ve ak-

sam üretimiyle bunların hammaddelerini oluşturan demir çelik, çimento, metal, plastik vb. sektörleri ön sıralarda gelir.⁵² Dolayısıyla iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının salınmasını önlemek enerji ve ulaşım gibi günlük yaşamla bire bir ilgili sektörlerde ve sanayide tam bir dönüşüm anlamına gelecektir. IPCC’nin 1,5 Derece Özel Raporu, Küresel Karbon Projesi ve Uluslararası Enerji Ajansı gibi kaynakların yaptığı bütün karbon bütçesi hesapları en geç 30 yıl içinde fosil yakıt kullanımını tamamen bırakmayı, ulaşım ve ısınmanın elektrifikasyonunu ve elektrik üretimini yüze yüz yenilenebilir kaynaklara bağlı hale getirmeyi gerektiriyor.⁵³ Bu düzeyde bir enerji dönüşümü başta motorlu taşıt kullanımı, uçular, turizm ve küresel ticaret başta olmak üzere günlük yaşamı doğrudan etkileyen bir değişimi gerekli kılıyor. Bu dönüşümün hemen başlaması ve emisyon eğrisi hızla aşağıya döndürülerek emisyonların 30 yılda sıfıra indirilmesi gerekiyor. Bu hızda ve kapsamda bir dönüşümün ne hükümetler ne başlıca ekonomik aktörler ne de halklar arasında yaygın bir şekilde tartışıldığı söylenebilir. Her ne kadar iklim krizinden endişe düzeyi neredeyse bütün ülkelerde yükselse de⁵⁴ bu farkındalığın iklim krizine neden olan ekonomik faaliyetlerin dönüştürülmesi gereği konusunda bir mutabakat düzeyine ulaştığına dair hiçbir kanıt yoktur.

Pandeminin ilk aylarında önce Çin’de, ardından İtalya, İspanya ve Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerinde ve kısmen de Türkiye’de uygulanan sosyal hayat kısıtlamaları, sokağa çıkma yasakları ve karantina-izolasyon önlemleri, iklim krizi nedeniyle zorunlu hale gelen tüketimin kısılması gereğinin birden, plansız ve hatta kaotik bir şekilde hayata geçirilmesinin bir örneği olarak görülmüştür. Özellikle ülkeler arası seyahatin ve kongre turizmi başta olmak üzere uluslararası turizmin durma noktasına gelmesi iklim eylemi için en popüler hedeflerden biri olan havayolu seyahatlerine ciddi bir darbe vurmuş, sokağa çıkma kısıtlamaları ve evden çalışmanın yaygınlaşması motorlu taşıt kullanımını da oldukça azaltmıştır. Sadece hareketliliğin azalması bile iklim eylemi ile ciddi bir benzerlik ortaya çıkarmaktadır. Kısıtlamaların insan özgürlüklerine aykırı olduğunu söyleyerek itiraz eden, hatta bu motivasyonla bilime meydan okuyanların iklim krizinin çözümüne yönelik yaklaşımları tahmin edilebilir.

Şekil 6 – Sanayi devriminden bu yana küresel CO₂ emisyonlarında artış. 1990’dan bu yana yapılan emisyonların toplamı sanayi devriminden 1990’a kadar yapılandırından fazladır.⁵⁵

Oysa iklim krizinin çözümü için tek yok olarak ortaya konan dönüşüm, pandemiyle birlikte ortaya çıkan kaotik durumdan tamamen farklı olarak planlı olmak durumundadır.

Çünkü kalıcı bir emisyon azaltımı gündelik tüketim kısıtlamasını değil ekonominin maddi altyapısını kalıcı olarak dönüştürmeyi gerektirir. Bütün bir iklim politikaları tarihi bu nedenle “hedef” ve “taahhüt” kavramları üzerine kurulmuştur.⁵⁶ 1980’li yıllarda daha Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi imzalanmadan önceki dönemde başlayarak küresel sera gazı emisyonlarının azaltılması için kısa ve uzun vadeli hedeflerden bahsedilmektedir. Kyoto Protokolü döneminde 2012’ye kadar 1990 düzeyinin yüzde 5 altına düşürme, Paris Anlaşmasıyla sıcaklık artışını 2 derecenin çok altında hatta 1,5 derecede sınırlama, bunun sonucu olarak IPCC’nin yüzyıl ortasında net emisyonları sıfırlama hedefi hep planlı bir dönüşümün öngörüldüğü anlamına gelir. Küresel sera gazı emisyonları eğrisi ise hâlâ artış yönündedir.⁵⁷ Sanayi devriminden sonra gerçekleşen küresel karbondioksit ve metan emisyonlarının yarısından fazlası 1990’dan sonra yapılmıştır.⁵⁸ (Şekil 6) Son yıllarda özellikle petrol ve gaz yakılmasından kaynaklanan emisyonlarla uluslararası uçuşlardan kaynaklanan karbondioksit emisyonları hızla artmaya devam etmekte, kömür yakılmasından kaynaklanan emisyonların artışı du-

raklasa da en büyük payı oluşturmaya devam etmektedir.⁵⁹

Pandemi döneminde ortaya çıkan salgın eğrisini baskılama ihtiyacının emisyon eğrisindeki artışı durdurarak inişe geçirme gereği ile gösterdiği benzerlik çarpıcıdır. İki eğri de kontrolden çıkma eğilimindedir. İki eğri de krizi büyütecek yönde yukarıya doğru gitmektedir. İki eğri de küresel bir iş birliği olmadan aşağıya doğru bükülemez. Dahası mevcut şartlar altında iki eğrinin de aşağı doğru bükülmesi küreselleşme, ekonomik yapı ve tüketim başta olmak üzere küresel sistem ve yerleşik günlük yaşam alışkanlıkları radikal biçimde sorgulanmadan mümkün olmayacaktır. Hatta pandemi için aşı gibi bir teknolojik çözüm çok daha kısa vadede bir umut olarak ortadayken, iklim krizinde teknolojik gelişmelerin ortaya konması yetmemekte, çözüm karbon kilitlenmesini kırarak düzeyde bir sosyo-tekniik dönüşümü gerektirdiği için yavaş ve yetersiz kalmaktadır.⁶⁰

Her iki krizin çözümünde eğriyi bükme için gerekli ortak ihtiyaç ise siyasi iradedir. Siyasi öngörüsüzlük ve irade eksikliği pandeminin kronikleşmesinde büyük rol oynadığı gibi emisyon eğrisinin yukarıya doğru gidişini sürdürmesinde de en önemli etkeni oluşturmaktadır. Yapılan onca uluslararası anlaşmanın kâğıt üzerinde kalması ya da uygulamada yeterli etki göstermemesi ülkelerin iç politikalarından kaynaklanan frenleyici etkilerle ilişkilidir. En önemli

sera gazı üreticileri arasında yer alan ABD, Rusya, Avustralya, Japonya, Kanada gibi ülkelerde ya iklim inkarcıları ya da fosil yakıt üreticileri siyasete hâkim konumdadır. Kömür ve petrol (ve son yıllarda gaz) üreticilerinin Amerikan siyasetindeki doğrudan etkisi, Avustralya'nın en büyük kömür, Rusya'nın ise petrol ve gaz ihracatçılarından biri olmayı sürdürmesi, Kanada'nın katran kumu petroleri gibi konvansiyonel olmayan bir fosil yakıttan gelir elde etmeye başladıktan sonra Kyoto Protokolü'nden çıkacak kadar iklim politikalarının ters yönünde bir çizgi izlemeye başlaması iklim kriziyle mücadelede sadece yenilenebilir kaynak teknolojilerinin gelişmesinin ve ucuzlaşmasının neden yeterli olmadığı'nın nedenleri arasındadır. Bu da iklim krizini aralarındaki çarpıcı benzerliklere rağmen pandemiden çok daha zorlu bir kriz haline getirmektedir.

3. İki kriz, bir reaksiyon

İklim değişikliği inkarcılığı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan bilim tarihçisi Naomi Oreskes Çin'de ortaya çıkan koronavirüs salgını bir pandemi halini alıp ABD'ye yayılmaya başladığı mart ayındaki bir mesajında iki kriz arasında şu benzerliği kuruyordu: "Önce sorunun varlığı inkâr edilir, sonra ciddiyeti inkâr edilir, sonra çözmesi çok zor veya pahalı denir ya da önerilen çözümlerin özgürlüklerimizi tehdit ettiği söylenir."⁶¹

İnsan etkinliklerinden kaynaklanan sera gazlarının atmosferde birikmesine bağlı olarak küresel iklimin değiştiği uzun yıllardır bilinse de konu dünya kamuoyunun gündemine 1980'lerin ikinci yarısında geldi. 1988'de NASA Goddard Uzay Çalışmaları Enstitüsü Müdürü iklim bilimci James Hansen'ın Amerikan Kongresi önünde yaptığı tanıklık genelde iklim değişikliğinin bilim çevrelerinin ötesinde medya ve siyasetçilerin de gündemine getirilmesi için dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu tarihten hemen sonra iklim değişikliğiyle ilgili bilimsel konsensüs daha da görünür hale gelmiştir. Birleşmiş Milletler'e bağlı Dünya Meteoroloji Örgütü ve Çevre Programı'nın ortak girişimiyle kurulan Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) bilimsel konsensüsün kurumsallaşmasını sağlamış, ardından uluslararası iklim müzakereleri ve bugüne dek süren küresel iklim politikaları süreci başlamıştır. BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesi ve Kyoto

Protokolü ile bağlayıcı sayısal sera gazı azaltım taahhütlerinin kabul edilmesi bu gelişmelerden sonraki 10 yıl içinde gerçekleşmiştir. Ancak bu süreç sera gazlarının atmosfere salınmasını durdurmadığı gibi yavaşlatamamıştır bile. İlk yıllarda yapılan konuşmaların, verilen sözlerin ve atılan imzaların kısa süre içinde karşılaştığı engellemeler, özellikle büyük petrol ve kömür şirketlerinin öncülüğünü yaptığı veya perde arkasından desteklediği bilimsel konsensüse meydan okuyan kampanyaların sonucudur.

Son 30 yılın bir yandan iklim değişikliğiyle mücadelenin bir yandan da şüphe oluşturma ve inkâr kampanyalarının hızlandığı bir dönem olduğu söylenebilir.⁶² Bu kampanyalar atmosferde karbondioksit artışının iyi bir şey olduğunu iddia etmekten iklimin değişmediğine, değişse bile insan etkisiyle değişmediğine, küresel ısınma değil soğuma olduğundan ısınma olsa bile bunun olumsuz olmadığını iddia etmeye kadar çeşitli biçimler aldı. İklim değişikliğini durdurmanın hayati öneme sahip olduğu bilim insanlarının üzerinde uzlaştığı bir konu olmasına rağmen dünya kamuoyu ikiye bölündü, sorunda en büyük payı olan hükümetlerin uzun süre harekete geçmekten geri durmalarını sağladı. Gelişmekte olan ülkelerde de iklim değişikliğiyle mücadelenin kalkınma ihtiyaçlarıyla çeliştiği görüşü yerleşik bir hale geldi. Sonuçta 1980'lerin sonlarında zamanın cumhuriyetçi ABD Başkanı George Bush ve Birleşik Krallık'ın muhafazakâr Başbakanı Margaret Thatcher'ın bile zaman geçirmeden iklim değişikliğini durdurmak için eyleme geçilmesi gerektiği yolundaki sözleri unutuldu veya geri alındı. ABD Kyoto Protokolü'ne hiçbir zaman taraf olmadı, uluslararası iklim politikaları düşük hedeflerle, karbon emisyonlarını ofset etmeyi mümkün kılan esneklik mekanizmalarıyla, en büyük kirleticilerin oyun dışına çıkarıldığı kararlarla anlamsız hale getirildi.⁶³ Aradan geçen yıllarda küresel sera gazı emisyonları ve atmosferde biriken karbondioksit miktarı iki katına çıktı, toplam küresel emisyonlarının ve sanayi öncesi döneme göre sıcaklık artışının önemli bir kısmı 1990'dan sonra gerçekleşti. İklim değişikliği bu süreçte küresel bir krize dönüştü.

İklim değişikliğinden kaynaklanan aşırı hava olayları, kutup buzlarındaki erime, deniz seviyelerindeki yükselme ve kuraklık hızla artıp bilim insanlarının ve aktivistlerin uyarı tonu giderek yükselirken halkın duyarlığında ve konunun siyasi tercihlerdeki rolünde belirgin bir değişme olmaması oldukça çarpıcıdır.

Hükümetlerin meseleyi kişisel önlemlerle çözülmesi gereken bir şey olarak görme ve enerji politikalarında radikal bir dönüşüme gitmeden, karbon emisyonuna neden olan tüketime yönelik talebi azaltmaya çalışarak, ama onu da karbon ticareti yoluyla ilgili sektörleri fazla zorlamadan yapma politikası son 25 yılı belirlemiştir. Sonuç, ekonomik büyümeye karbon emisyonu arasındaki makas çok geç ve ancak bazı ülkelerde açılabilirdiği için⁶⁴ küresel emisyon eğrisinin sürekli artmasıdır. Uluslararası iklim politikalarında öncü rol oynayan Avrupa Birliği'nin bile yeşil düzen politikalarını kabul edip ciddi bir emisyon azaltım hedefi belirlemek için tartışmaya başlaması için 2019'u beklemek gerekmiştir.⁶⁵

Yavaş davranmak ve zaman kaybetmek iklim krizine ve pandemiye yönelik mücadeleler arasındaki ortak noktalardan biri olarak gözükmektedir. Salgın Çin'de ilk ortaya çıktığında dünya ülkeleri oldukça yavaş davranmış, virüsün Uzak Doğu ülkelerinden sonra özellikle İran ve İtalya'ya yayılması küresel bir salgını kaçınılmaz hale getirdiğinde bile hastalık kümelenmesinin olduğu ülkeler dışındaki ülkeler önlem almakta gecikmişlerdir. Bu dönemde hastalığın basit bir grip olduğu, iyi beslenenlerin hastalığa yakalanmayacağı, virüsün sadece sarı ırkı veya ileri yaştakileri etkilediği, sıcak havalarda virüs yayılımının duracağı, koronavirüs enfeksiyonunun değil altta yatan diğer hastalıkların ölüme neden olduğu gibi bilimsel olmayan ve çoğunlukla inkâr psikolojisinin belirtisi olarak görülebilecek görüşler hükümetlerin alabileceği kararlı önlemlerin toplumsal kabul şansını azaltıyordu. Sonuçta sıkı sokağa çıkma yasaklarının uygulandığı İspanya ve İtalya gibi ülkelerde bile salgın eğrisi yeni vaka ve ölümler çok yüksek sayılara çıktıktan sonra inişe geçmeye başlayabildi. Özellikle ağır hastalara ne tür tedaviler uygulanması gerektiğinin henüz anlaşılmadığı ve sağlık sisteminin hazırlıksız olduğu bu dönemde ölümler çok yüksek sayılara çıktı.

Sorunun büyüklüğünü inkâr etme, inkâr psikolojisiyle bilimsel olmayan sorun küçümseyici görüşleri hızla kabul etme ihtiyacı, bu görüşlerin yöneticiler ve medya tarafından "halkı rahatlatmak için" yayılması iki krize verilen cevaplar için benzer bir örüntü göstermektedir. Aradaki en önemli fark bu sürecin iklim krizinde yıllara yayılması, pandemiye ise birkaç haftada tamamlanmasıdır. Ancak bir halk sağlığı sorunu olarak salgının büyümesi çok daha hızlı olduğundan geç kalmanın bedeli birbirine benzemektedir.

4. Ekolojik krizin bir sonucu olarak pandemi

Koronavirüs salgınının ilk kez Çin'in Wuhan kentindeki bir canlı yaban hayvanı pazarından yayıldığı ve muhtemel kaynağının insanlar tarafından tüketilmesi dünyanın geri kalanını dehşete düşüren yasa veya pangolin olduğunun anlaşılması, pandemiye doğal yaşam alanlarının işgalini ve yaban hayvanları ticaretini birlikte düşünmeyi gerektirmiştir.⁶⁶ Koruma altındaki gergedan, fil gibi büyük memelilere, az bulunan kuş ve diğer canlı türlerine yönelik olarak Afrika ve Latin Amerika başta olmak üzere hâlâ süren büyük katliamların önemli nedenleri arasında, bu hayvanların etinin ve çeşitli organlarından yapılan ilaç, süs eşyası gibi ürünlerin başta Asya ülkelerinde olmak üzere bir lüks tüketim alışkanlığı haline gelmiş olmasıdır. Yaban hayvanları ticaretinin en önemli pazarı olan Çin'in yapılan bütün uluslararası baskılara rağmen yaban türlerinin ticaretini yasaklamaması, insanlara bulaşan yeni mikroorganizmaların ortaya çıkmasını sağlayan önemli etkenlerden biri olarak görülmektedir. Ancak mesele Çin'le veya sadece yaban türlerin ticaretiyle sınırlı değildir.

Yaban hayatı avcılığın yanı sıra insan yerleşimlerinin, tarım alanlarının ve yolların yayılmasına bağlı olarak doğa tahribatının artması nedeniyle yüzyıllardır baskı altındadır. Özellikle son 50 yıldır nüfusun, tüketimin ve insan etkinliklerinin logaritmik artışı, yayılan insan yerleşimleri arasında sıkışıp kalan doğal yaşam alanlarındaki yaban hayatı büyük bir hızla tüketilmektedir. Dünya Doğal Hayatı Koruma Vakfı'nın Yaşayan Gezegen Raporuna göre 1970'ten bu yana yabandaki hayvan nüfusu yarıdan fazla azalmıştır.⁶⁷ IUCN'e göre soyu tehlike altındaki tür sayısı da hızla artmaktadır.⁶⁸ Sadece daha fazla

göz önünde olan memeli hayvanlar veya en kırılgan olan amfibi türler değil ekosistem işleyişinde çok özel bir role sahip böceklerin nüfusu ve tür sayısı da hızla azalmaktadır.⁶⁹ Hatta kamuoyuna sadece ormansızlaşma olarak yansısı da bitki türleri ve sayısı da hızla azalmaktadır.⁷⁰ Bu tükenişin öncelikli nedeni yaban türlerin avlanması ve habitatlarının insan etkinlikleri nedeniyle ortadan kaldırılmasıdır. Bunu iklim değişikliği ve istilacı türler gibi etkisi giderek artan nedenler izlemektedir.⁷¹

Küresel coğrafyanın el değmemiş bir parçasının kalmadığı ve yapılı çevrenin doğal çevreyi yuttuğu bir dönemde inatla doğal yaşam alanlarının korunmasından söz etmenin ne kadar yerinde olduğunu pandemi bir kez daha göstermiştir.

Biyolojik çeşitliliğe yönelik insan yapımı büyük tehditlere iklim değişikliği eklendiğinden bu yana tür kaybının altıncı büyük yok oluş seviyesine geldiği artık daha yüksek sesle dile getirilmektedir.⁷²

Edward O. Wilson'ın dünyanın yarısının koruma altına alınması gereğinden söz ettiği son kitabı Half Earth'ün⁷³ yayınlanmasından birkaç yıl sonra bu fikir bilim insanları tarafından akademik olarak da ortaya kondu.⁷⁴ Buna göre dünyanın en az yarısı insan etkinliklerinden ciddi biçimde korunmadığı sürece altıncı büyük yok oluşu önlemek mümkün değildir. Ancak bu fikir insan merkezci olmayan bir etik düzeyinde ifade edildiği için olsa gerek, ciddiye alınmamakta ve radikal bulunmaktadır. Hatta insanların "kullanırken (kullandığı için) koruma" anlayışını çözüm olarak ön plana çıkaran ve el değmeden koruma anlayışının modasının geçtiğini savunan bir çevre koruma anlayışının daha hâkim olduğu da söylenebilir. Ancak yaban hayatı alanlarıyla iç içe bulunarak, eko-turizmden diğer sürdürülebilir kullanma anlayışlarıyla birlikte koruma anlayışı yaygın küreselleşme olgusunu atlamaktadır. Salgının hızla küreselleşmesinin de maddi zeminini oluşturan sınırsız mal ve insan hareketliliği sadece küresel yaban hayat ticaretini mümkün kılmakla sınırlı kalmakta, yabancı türlerin birbirine temas etmemesi gereken mikrobiyotalarını da sınırsız bir şekilde temas sokmaktadır. Bugün Güneydoğu Asya'nın bir köyünde yakalanan bir yaban hayvanının etini tüke-

ten bir kentli insana bulaşan virüs, bir hafta sonra Çin'den İtalya'ya giden bir uçakta seyahat ederek Milano'da hayatında Asya'nın o bölgesini duymamış bir taksi sürücüsünü hasta edebilir. Salgının bu kadar hızlı yayılarak birkaç hafta içinde pandemi halini alması, geçen yüzyıllarda yaşanan ve yine küresel ticaretin aracı olan gemilerle Asya'dan Avrupa'ya taşınan veba mikrobunun yayılma hızının çok üzerindedir. Milyonlarca yıl önce yaşanan iklim değişiklikleri doğal nedenlerle vuku bulmuş ve binlerce yıl içinde çok yavaş ilerlemişti. Oysa bugün içinden geçtiğimiz iklim değişikliği insan kaynaklı, tam da bu yüzden yüz yıllık bir zaman dilimi içerisinde küresel sıcaklıklar 1 santigrat dereceden fazla arttı. Benzer dinamikler yüzünden salgınlar da önceden hayal edilemeyecek bir hızda yayılıyor ve küreselleşiyor.

Yeni hastalıklar ve görülmedik salgınlar bir yandan hızlı küreselleşmenin beklenmedik sonuçlarından birini oluşturmaktadır. Ancak sorun sadece küresel hareketlilik artışı değildir. Küresel sermayenin bütün dünyayı dev altyapı yatırımlarıyla birbirine bağlaması, hafriyatçı ekonomi, doğal ormanların yakılıp palmiye plantasyonları kurulması, yolların ve yerleşimlerin orman, sulak alan, kıyı, çöl ve bozkır ayırt etmeden mekânı yutarak ilerlemesi insan türüyle diğer türler arasında bütün sınırları kaldırmaktadır. Bu gelişmeler sadece toplumsal eşitsizlikleri derinleştirmemekte, ekosistemleri de insan dışı türler aleyhine adaletsizliğin yeni yeri haline getirmektedir. Pandemi popüler sosyal medyada ne dendiği oldukça belirsiz ve faili belirsizleştiren bir dille "doğanın intikamına" bağlanırken, asıl sorunun ekolojik adaletsizliğin derinleşmesi ve meselenin bir özne olarak doğanın intikamı değilse de derinleşen bu adaletsizliğin bedeli olduğu gözden kaçmaktadır.

5. Ayrıştırıcı Kapsayıcılık: Krizler ve Toplumsal Adalet

Kamuoyu COVID-19 salgınını önce Çin'den gelen ürkütücü görüntüler, hemen ardından da dünya ünlülerinin hastalığa yakalandığı haberleri ile öğrendi. Küresel kapanma henüz başlamadan, Mart 2020'nin ilk günlerinde birçok sanatçı, sporcu ve siyasetçinin COVID-19 testinin pozitif çıktığı haberleri bir yandan hastalığın hızına ve tehlikesine işaret ediyor diğer yandan da virüsün statü, sınıf ve şöhret farkı gözetmeksizin istisnasız herkese kolayca

bulaşabileceğini ispatlamış oluyordu. Belki tam da bu yüzden COVID-19 adil bir hastalık olarak tanımlandı; ne de olsa insan ayırtmıyor, herkese ulaşabiliyordu. Coronavirüs gerçek bir eşitleyiciydi.⁷⁵

Ancak salgının değil eşitsizlikleri görmezden gelmeyi, onları derinleştirdiğini kısa sürede öğrendik. Virüs elbette hasta seçmiyordu, teorik olarak herkese bulaşma ihtimali aynıydı. Ancak, sınıfsal, ırksal, coğrafi ve yönetsel eşitsizliklerin şekillendirdiği bir dünyada birçok diğer hastalık ve salgın gibi COVID-19 da yayıldığı toplumsal katmanlaşmanın şeklini alıyor, yapısal adaletsizlikler yüzünden salgının, karantina koşullarının ve tetiklediği ekonomik krizin etkisi herkes için farklılık gösteriyordu. Dolayısıyla insanlık salgın ortaklığında eşitlenmiyor, aksine sınıf, ırk, coğrafya, yaş ve toplumsal cinsiyet hatlarında daha da ayrışıyor.

COVID-19 ile iklim krizini birbirine benzeştiren ve bizleri her iki krizi de bir arada düşünmeye teşvik eden özelliklerden biri tam da bu ayırıştırıcı kapsayıcılıkları. Her iki kriz de insanlığın tamamını doğrudan etkiliyor, dolayısıyla kapsayıcılar. Ancak bu etki eşitsiz ve düzensiz bir şekilde gerçekleşiyor, bu da onların etkisini ayırıştırıcı kılıyor.

Kâğıt üzerinde sınır bilmeyen, insan ve mekan seçmeyen, her ölçekte yıkıcı olan her iki küresel tehdit de etkisi bakımından eşitsizlikleri tetikliyor, hızlandırıyor ve her iki felaket de güç dengelerinin tam ortasında konumlanıyor.

Salgının ayırıştırıcı kapsayıcılığına dair en çarpıcı örnekler Amerika Birleşik Devletleri'ne ait. ABD'de yapılan çalışmalar COVID-19'un siyah ve Hispanik Amerikalıları, beyaz Amerikalılara göre çok daha yüksek oranda etkilediğini gösteriyor. Örneğin Chicago'da COVID-19 vakalarının görülme sıklığı salgının ilk aylarında 100.000'de 389 iken, bu oran siyahlar arasında 925'e, Latinler arasında ise 1000'e çıkıyordu.⁷⁶ Benzer bir ayrışma, COVID-19 kaynaklı ölümler için de söz konusu. New York'ta COVID-19 100.000 beyazın 22'si için ölümle sonuçlanırken, bu rakam Latinler için 36, siyahlar için 73 olarak hesaplanıyor.⁷⁷ Bu çarpıcı rakamlar Minneapolis'te polis şiddetine kurban giden George Floyd ve siyah karşıtı şiddet ve ırkçılık bağlamında bir kez daha gündeme gelen Siyah Yaşamlar

Değerlidir (Black Lives Matter) hareketinin ve sloganın haklılığına da işaret ediyor. Salgın normal zamanda da bilinen ancak çok dillendirilmeyen bir gerçeği, bazı demografik grupların (azınlıkların, yoksulların, göçmenlerin ve kadınların) daha az değerli olduğu, daha kolay gözden çıkarıldığı bir toplumsal düzende yaşadığımız gerçeğini yüzümüze çarpıyor. Kaynağı ve yaygınlaşması itibarıyla aslen çevresel sorunlar olan iklim değişikliği ve COVID-19 toplumsal eşitsizlikleri su yüzüne çıkarırken, bizleri de çevre adaleti kavramını her türlü toplumsal tahakküm ilişkisini kapsayacak bütüncül bir şekilde ele almaya zorluyor.⁷⁸

Tüm eleştiri ve uyarılara rağmen, ülkemizde salgının yaygınlığına dair coğrafi ve demografik güvenilir verilere hâlâ sahip değiliz. Dolayısıyla salgının mekânsal ve sınıfsal boyutlarına dair veriye dayalı iddialı yorumlar yapma imkânımız sınırlı. Ancak yine de var olan kısıtlı kaynaklardan sızan bilgi parçacıklarından birtakım yorumlar yapmak mümkün. Örneğin İstanbul'da en çok COVID-19 vakası görülen üç ilçenin Bağcılar, Esenler ve Bayrampaşa olduğu bilgisi Nisan 2020'de İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Ekrem İmamoğlu'nun açıklamalarına yansdı.⁷⁹ Her üç ilçe de İstanbul'un en yoğun yapılaşmaya sahip işçi sınıfı ailelerin ve göçmenlerin ağırlıklı olarak ikamet ettiği kentin görece yoksul semtlerinden olduğunu söylemek mümkün. Benzer bir tabloyu Hayat Eve Sığar akıllı telefon uygulamasının Sağlık Bakanlığı tarafından güncellenen bir Koronavirüs Risk Haritası üzerinden takip edebiliyoruz. Haritada, yine İstanbul'u çalıştığımızda görece daha yüksek gelir ve eğitim gruplarına ev sahipliği yapan semtlerin salgın yaygınlığı bakımından çok daha risksiz olarak işaretlendiğini görüyoruz.

İklim değişikliği de tıpkı COVID-19 salgını gibi kâğıt üzerinde tüm insanlığı ancak pratikte en fazla ve ilk önce dezavantajlı grupları etkiliyor. Bu dezavantajlı grupların mekânsal dağılımı, tıpkı COVID-19 pandemisinde olduğu gibi belli yoğunlaşmalar gösteriyor. Bunların ilk akla geleni ada devletleri. Pasifik okyanusunda bulunan deniz seviyesindeki mercan takımadaları üzerine kurulu Tuvalu, Nauru, Marshall adaları, Hint Okyanusu'ndaki Maldivler ve Karayipler'deki pek çok irili ufaklı ada deniz seviyelerindeki yükselme ve aşırı iklim olaylarının etkilerini şimdiden tecrübe ediyor ve yok olma tehdidi içinde yaşıyor. İklim değişikliği sadece ada devletlerini değil, su kenarında yaşayan ve geçimleri nehir, deniz ve

okyanuslara dayalı yüz milyonlarca dar gelirli dünya vatandaşını yakından etkiliyor. Ortalama hava sıcaklıkları mevcut artış hızını muhafaza ederse yükselen deniz seviyeleri kadar okyanuslardaki oksijen kaybı, asitlenme ve mercan yataklarının yok olması sahil şeridinde denizlerden geçim ve besin sağlamayı imkânsız hale getirecek.⁸⁰ İklim değişikliğinden çok etkilenecek bir başka mekân ise tarımsal üretimin yapıldığı kırsal alanlar. Ortalama sıcaklıkların artmasının ürün verimliliğini ve çeşitliliğini pek çok yerde olumsuz etkilemesi bekleniyor. Bu, kurak geçecek yaz ayları ve aşırı iklim olaylarının yaşanma sıklığının artması ile birleştiğinde hem gıda güvenliğini tehdit edebilir hem de pek çok çiftçinin tarımdan kopmasını beraberinde getirebilir.⁸¹

Krizlerin adaletsiz etkisini gözlemleyebileceğimiz demografik değişkenlerin belki de en önemlisi yaş. Artık kamuoyu çok iyi biliyor ki COVID-19 herkese bulaşabiliyor olsa da ağırlıklı olarak kronik rahatsızlığı olan hastalarda ve 60 yaş üstü bireylerde komplikasyonlara sebep oluyor. Örneğin Türkiye’de COVID-19’dan hayatını kaybedenlerin yaş ortalaması 74.6 olurken, hayatını kaybedenlerin %93’ü 65 üstü bireylerden oluşuyor.⁸² Benzer veriler ile başka ülkelerde de karşılaşmak mümkün. Örneğin 2020 ilkbaharı boyunca İtalya’da salgın nedeniyle hayatını kaybeden 33.500 kişinin sadece %4,2’si 60 yaş altı.⁸³ Bu çarpıcı veriler COVID-19 krizinin önemli bir boyutunun hastalığın nesiller arası keskin bir uçurum olduğuna işaret ediyor.

COVID-19 krizine damgasını vuran nesiller arası uçurumun bir benzeri iklim krizi için de söz konusu. Ancak nesil farkı bu kez gençleri ve çocukları olumsuz etkiliyor. Her yıl yenisi kırılan sıcaklık rekorları, aşırı iklim olayları ve kuraklık gibi bir dizi olumsuzluğa şimdiden tecrübe ediyor olsak da iklim değişikliğinin en derin ve geri dönüşmez etkileri henüz yaşanmış değil. Ortalama sıcaklıkların sanayileşme öncesi döneme göre 2, 3 hatta 5 santigrat derece artacağını öngören senaryolar bize önümüzdeki on yıllarda Dünya’nın yaşanması zor bir yer haline alacağını söylüyor. Bu en çok da henüz hayatlarının başında olan gençlerin ve çocukların yaşam haklarını tehdit ediyor. Genç neslin iklim değişikliğine sebep olan süreçlerde ve krizin bir türlü çözülmesinde hiçbir rolü olmadığını da teslim edersek krizin nesiller arası adalet boyutunu anlamak daha kolay olacaktır. Tam da bu sebeple iklim aktivistleri arasında çok sayıda genci ve hatta çocuğu görmek

mümkün. Ancak COVID-19’un hızla yayılan tehdidi yanında ağır çekim bir tehlike olarak ilerleyen ve biraz da bu sebeple göz ardı edilebilen iklim değişikliğinin nesiller arası adalet bağlamında değerlendirildiğini söyleyebilmek mümkün değil. Halbuki nasıl COVID-19 önlemleri kapsamında 65 yaş üstü vatandaşların kırılma noktalarının kabulü ve onlara yönelik koruma mekanizmaları geliştirildiyse, benzer bir hassasiyetin iklim krizi kapsamında çocuklar ve gençler için de gösterilmesi gerekiyor. Bunun ilk ve olmazsa olmaz adımı iklim krizini ciddiye almak ve karbon salımlarını hızla azaltmaktan geçiyor.

6. Adil Geçiş/Adil Normalleşme: Eğriyi Hızlı ve Hakkaniyetli Bükme

COVID-19 pandemisinden iklim krizine uzanan diyalog kanallarının başında krizin yükünün nasıl omuzlanacağı ve kriz ile mücadelenin bedelini kimin nasıl paylaşacağı meselesi geliyor. Krize uyumun nasıl düzenlendiği ve krizi çözmek için verilen uğraşların ne gibi yan etkilerinin olduğu en az krizi çözmek kadar önemli. Keza krizle mücadelenin başarısı, önlemlerin kendisi kadar, bu önlemlerin toplum tarafından benimsenmesine; makul, mantıklı ve en önemlisi adaletli bulunmasına bağlı. Dolayısıyla toplumsal adalet, krizlerin doğrudan etkileri kadar -- hatta belki onlardan daha çok-- krizle mücadele kapsamında da dikkate alınması gereken çok mühim bir mevzu. Krizle mücadelenin yükünün eşitsiz dağıldığı; görev, sorumluluk ve bedellerin toplumun sadece belli kesimi tarafından yüklenildiği durumlarda mücadelenin akamete uğraması ve hatta krizin ciddiyetinin sorgulanması söz konusu olabiliyor. Tam da bu yüzden, krizin dikleştirildiği eğrilerin hızlı olduğu kadar hakkaniyetli bükülmesi, normalleşme çabalarının toplumsal adalet beklentilerini karşılayacak bir şekilde kurgulanması gerekiyor.

COVID-19 salgınına karşı başvurduğumuz önlemlerin başında hiç şüphesiz sosyal mesafe uygulamaları geliyor. Salgının yayılmaya başladığı günlerden bu yana farklı yoğunluk ve biçimlerde uygulanan mesafe uygulamaları önce kafe, restoran, spor salonu gibi kapalı mekanlardan uzaklaşmayı, ardından toplu taşıma ve işyerlerini zorunlu olmadıkça kullanmamayı ve en sonunda vaka sayılarının artışı ile birlikte kısmi sokağa çıkma yasaklarını beraberinde getirdi. Mart 2020 sonu itibarıyla mesafe önlemleri

ri bağlamında dünya nüfusunun üçte biri yerel ve ulusal yasaklar sonucu evine kapanmak zorunda kaldı.⁸⁴ Kapatılma önlemleri hastalıktan tamamen kurtulmamızı sağlamasa da uygulamaların zamanlamasına ve şiddetine bağlı olarak, salgının yayılma hızını azalttı ve ulusal sağlık sistemleri üzerindeki baskıyı hafifletti.⁸⁵

Ancak eğriyi birazcık da olsa bükebilmenin ekonomik bedeli ağır oldu. Dünya ticareti ve uluslararası seyahat durma noktasına geldi, ulusal borsalar rekor düşüşler yaşadı, konferanslar, spor ve sanat etkinlikleri iptal oldu, perakende satışlar hızla azaldı, üretim daraldı, servis sektörü ağır yara aldı. Salgından önce küresel büyüme tahminini %3,3 olarak açıklayan Uluslararası Para Fonu (IMF), Nisan ayında tahminlerini %3 daralma olarak güncellemek durumunda kaldı.⁸⁶ Hane halkını etkileyen en yıkıcı gelişme ise istihdam alanında yaşandı. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) tahminlerine göre 2020'nin ikinci yarısında küresel çalışma saati daralmasının %10,5'i bulması ve bunun 305 milyon iş kaybına denk gelmesi bekleniyor.⁸⁷ Örgüt, durumun en kırılgan çalışan grubu olan kayıt dışı çalışanlar için daha ciddi olduğunu, 1,9 milyar kayıt dışı çalışanın işini kaybetme riski ile yüzleştiğini, bu grup için gelir kaybının %60'ı bulunduğunu rapor ediyor.⁸⁸

2020'nin ilk çeyreğinde küçülme oranının %4,8'i bulunduğu ABD'de işini kaybedip işsizlik ödeneğine başvuranların sayısı 40 milyonu geçti. Bu rakam, 1929 Büyük Buhranı sırasında işini kaybedenlerin dört katından daha fazla. İş kayıplarının yoğun olarak yaşandığı toplumsal katmanlar ise, kapatılma önlemleri sonucu büyük oranda daralan servis sektöründeki payları nedeniyle, azınlıklar, kadınlar ve gençler.⁸⁹ ABD'de işini kaybedenlerin %55'i kadın.⁹⁰ Ülke genelinde işsizlik %13,3 iken, bu oran siyah kadınlar için %17,5'i, Hispanik kadınlar için %19,5'i buluyor. İşini kaybeden insanların büyük çoğunluğu servis sektöründe dar gelirli işlerde çalışıyor ve çok kısıtlı birikimlere sahipler. Salgın kapatılmalarının ne zaman tamamen sona ereceği belirsizliğini korurken, iktisatçılar kaybolan işlerin %40'ının salgından sonra dahi geri gelmeyeceğini hesaplıyor.⁹¹ Bu da toplumun ciddi bir bölümü için uzun süreli iş kaybı, fakirleşme, uzun vadede işgücü piyasası için niteliksizleşme, borçlanma ve toplumsal dışlanma anlamına geliyor. Eğri bükülürken yüklerin en ağırını toplumun en kırılgan kesimi omuzluyor.

Bu orantısız yükün farkına varılması ve daha adil bir normalleşme için çaba gösterilmesi gerek COVID-19 gerekse iklim krizi ile mücadele açısından çok önemli. İklim değişikliği bağlamında değerlendirilen adil geçiş (*just transition*) kavramı tam da bu yüzden son yıllarda çok daha fazla kullanılır oldu. İlk olarak 1990'lı yıllarda işçi sendikaları tarafından kullanıma sokulan ve çevre dostu çözümlerde çalışan kesimin ihtiyaçlarına dikkat çeken kavram, bugünkü bağlamıyla düşük karbon ekonomiye geçişte ortaya çıkacak yük ve bedellerin daha eşit ve adil paylaşımı anlamına geliyor.⁹² ILO tavsiyelerinde, Paris Anlaşması'nda ve son olarak Katowice İklim Zirvesi'nde imzalanan Adil Geçiş Deklarasyonu'nda da bahsi geçen kavram iklim krizinden çıkış için gereken devasa toplumsal ve iktisadi dönüşüm sırasında karşılaşılabilecek ve öncelikli olarak dezavantajlı grupları etkileyecek çeşitli adaletsizliklere dikkat çekmek için kullanılıyor. Bunların başında fosil yakıt endüstrilerinde çalışan işçilerin ve fosil yakıt etrafında var olan kasabaların akıbeti geliyor. Ancak, adil geçiş işgücü kayıplarından ibaret olmak zorunda değil.⁹³ Geçiş sürecinde yaşanacak olası enerji fiyat artışlarının dar gelirli gruplar için sübvansede edilmesi, hanelerin daha verimli enerji kullanmasının kamu programları ile teşviki, yeni yenilenebilir enerji yatırımı yapılacak bölgelerde halkın katılımı mekanizmalarının layığı ile yürütülmesi, temiz enerji santrallerinin işletilmesinin ve mülkiyetinin mümkün olduğunca yerel inisiyatiflere bırakılması gibi farklı ve daha kapsamlı kalemler adil geçiş prensiplerinin parçası olabilir.

Salgının zorunlu kıldığı sosyal mesafe ve bunun getirdiği toplumsal ve iktisadi dönüşüm halini hızlandırılmış bir geçiş dönemi gibi görmek de mümkün. Salgından en az zararla kurtulabilmek için mesafe kuralına uyuyoruz ve ev dışı aktivitelerimizi sınırlandırıyoruz. Bu sınırlandırma toplumun farklı kesimleri tarafından farklı tecrübeleniyor, kendi rızamızla içine girdiğimiz yeni normal eşitsiz yaşamıyor. Örneğin mavi yakalı çalışanlar, sağlık emekçileri ve stratejik sektör çalışanları salgının büyük bir bölümünde işlerine devam etmek ve hastalık riskine daha fazla maruz kalmak zorunda kalırken, gelirlerini sosyalleşme gerektiren sektörlerde kendi hesabına çalışarak kazananlar gelir kaynaklarından oldular. Normalleşme salgınla yaşamaya alışmak kadar geçiş sürecinde yaşanan mağduriyetleri de gidermek anlamına gelmeli. Dolayısıyla bu geçiş sürecini sadece pasif bir biçimde beklenecek bir süreç olarak

görmemek, salgından çıkışın adil yollarını aramak, kısaca adil normalleşme talep etmek hem daha adil bir toplum kurmak, hem de salgından başarıyla çıkabilmek için bir zorunluk.

Bu zorunluğu salgının dünya çapında ulusların salgın ile mücadele ile eşgüdümü olarak almak zorunda kaldıkları olağanüstü destek paketlerinde gördük. Bu paketlerin bir kısmı neo-klasik iktisadın o bilindik kemer sıkma politikalarını aşan ve salgının yurttaşlar üzerindeki yıkıcı etkisini bir nebze de olsa doğrudan tazmin etmeyi amaçlayan tedbirler içeriyordu. Doğrudan nakit yardımlarını yaygınlaştıran, işsizlik ödeneğinden yararlanmayı kolaylaştıran, kira, kredi ve borçların ertelenmesini mümkün kılan bu tedbirler hükümetlerin adil normalleşme taleplerini görmezden gelemediğine işaret ediyordu.

Türkiye de salgının hane halkları üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak için birtakım önlemler aldı. Az sayıda yoksul hanelere nakit desteği sağlandı, devlet bankaları aracılığıyla kredi imkânları artırıldı, kısa çalışma ödeneği ile işten çıkarmaların önü alınmaya çalışıldı, sınırlı sayıda hanenin borçları ötelendi.

Lakin tek sefer ile sınırlı kalan ve sonbahar 2020 kapatılmaları sırasında yenileri açıklanmayan bu önlemlerin büyük bir çoğunluğunun kapatılma ve normalleşmenin yarattığı kendine özgü adaletsizliklere cevap verdiği ve yeterince kapsayıcı olduğu söylenemez.

Örneğin destek paketleri bağlamında özellikle esnafın kullanımı için genişletilen kredi imkanlarının gelir kayıplarını önlemekten uzak olmakla ve belirsizliğin devam ettiği bir ekonomik iklimde borçlanmayı özendirmekle eleştirilebilir.⁹⁴ Benzer şekilde sınırlı sayıdaki yardım paketlerinin salgın öncesi yoksul olarak nitelendirilen hanelere aktırıldığını, salgının yoksullaştırdığı yurttaşların göz ardı edildiğini de söylemek mümkün. Belki de hükümetin açıkladığı yardım paketlerinin en fazla ıskaladığı grup esnaf olmayan, kendi hesabına çalışan ve/veya kayıt dışı çalışan yurttaşlar. Farklı ülkelerde çeşitli paketlerle desteklenen ve aslında salgından çok etkilenen bu grubun (örneğin müzisyenler, *freelance* çalışanlar, ev bakımı emekçileri, günübirlik ve sokakta çalışanlar) ülkemizde neredeyse tamamen görmezden ge-

linmesi geçişin ve normalleşmenin güncel bir toplumsal adalet perspektifinden uzak yürütüldüğünün de bir işareti olarak alınabilir.

İklim krizinin tarihi COVID-19 salgınının çok öncesine gitse de ülke olarak iklim değişikliği ile mücadelede henüz çok yol alabilmiş değiliz. Ancak hem iklim değişikliğine adaptasyon hem de düşük karbonlu bir ekonomiye geçiş sonsuza kadar erteleyebileceğimiz eşikler değil. Artık kaçınılmaz bir şekilde etkilerini yaşadığımız iklim değişikliğine daha iyi uyum sağlamamız karbon salımlarını hızlı düşürmemiz için atılması gereken pek çok yasal adım ve hepsinden önemlisi gösterilmesi gereken siyasi bir irade var. Ancak, tüm bu adımlar atılsa ve siyasi irade gösterilse dahi iklim krizinden çıkış toplumsal destek ve katılım ile mümkün olabilir. Yurttaşlar enerji dönüşümünü talep etmeli, bu dönüşümü sahiplenmeli ve onun parçası olabilmeli. Böylesi bir sahiplenme için dönüşümün yükünün adil paylaşılacağını göstermek ve bu adaleti uygulamada göstermek gerekiyor. Örneğin, yurttaşlar yeşil yeni düzenden sadece birkaç şirketin değil kendilerinin de pay aldığını görebilmeli, enerji uyum maliyeti kullanıcılar üzerine yığılmamalı, enerji yönetimine ilişkin kararlar şeffaf alınabilmeli, enerji üretiminde katılımcı süreçler ve hatta taban örgütlenmeleri desteklenmeli. Salgın söz konusu olduğunda bugün nasıl düşük ölüm oranlarındaki görece başarı salgının ekonomik yükünün adaletsiz paylaşımı ile gölgeleniyorsa yarın benzer sorunlar enerji dönüşümünün de başına gelebilir.

7. Sen Bunlara İnanıyor Musun? Şüpheler, Komplo ve İnkarcılık

COVID-19 ile iklim krizi arasındaki bağlantılardan belki de en çarpıcı olanı komplo teorilerinin her iki alanda da yaygınlığı. Bilimsel bilgi ve bilimsel otoritenin meşruiyetini sorgulayan, karar alma süreçlerini ve krizden çıkış senaryolarını doğrudan etkileyen komplo teorilerinin kıyıda köşede kalmış marjinal detaylar değil her iki krizinin de önemli birer parçası olduklarını söylemek zorundayız. Halbuki Coronavirüs'ün tam tersi bir etki yapması, salgın öncesi dönemde iklim değişikliği inkarcılığı ve aşı karşıtı hareket karşısında daralan bilimsel bilginin itibar alanını yeniden genişletilmesine dair bir beklenti vardı. Hayat kurtaran tıbbi müdahalelerin, 7/24 çalışan sağlık çalışanlarının ve bir an önce bu-

lunmasına umut bağlanan aşının bilimsel otoriteye olan güveni arttırması bekleniyordu. Bu beklentinin gerçekleştiği pek söylenemez. COVID-19 Çin'den gelen ilk haber ve görüntülerden bu yana komplo teorileri için mübit bir zemin olmaya devam ediyor.⁹⁵ Coronavirüs kimilerine göre Çin'in, kimilerine göre İsrail ve ABD'nin geliştirdiği biyolojik bir silah, bazısına göre 5G şebekelerin aktive ettiği bir hastalık, bazıları için Bill Gates'in dünya kontrolü için Dünya Sağlık Örgütü ile işbirliğinde gerçekleştirdiği devasa bir planın ilk aşaması, pek çoklarına göre ise salgın aslında her yıl tekrar eden bir kış nezlesinden farklı değil. Gerek sosyal gerekse yerleşik medya da bol bol yer bulan bu teoriler ya salgının kendiliğinden değil, bilinçli bir şekilde çıkarıldığını iddia ettiler ve onu büyük bir kurgunun parçası gibi sundular, ya da salgının aslında olmadığı ve çeşitli çıkar odakları tarafından abartıldığını görüşünü işlediler.

COVID-19 komplo teorileri ne kadar gerçek dışı görünseler ve kolayca çürütülebilir olsalar da kısa zamanda pek çok insana ulaştı, hem ülkemizde hem de yurtdışında pek çok insan tarafından ikna edici bulundu. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde Mart 2020'de yapılan bir kamuoyu yoklaması Bill Gates'in COVID-19 aşılı vasıtasıyla insanlara mikroipler yerleştirmeyi planladığı iddiasının Cumhuriyetçilerin %40'ı, Demokratların %19'u tarafından kabul gördüğünü gösteriyor.⁹⁶ Salgının ilerlemesi de komplo teorilerini yavaşlatmışa benzemiyor. Haziran 2020'de Pew Araştırma Merkezi'nin yaptığı araştırmaya göre Amerikalıların %71'i COVID-19'un planlı bir hastalık olduğu iddialarını duyduğunu, duyanların ise %36'sı da bu iddialara inandığını söylüyor.⁹⁷

İçeriği ne olursa olsun, bu teoriler sadece dezenformasyonlarını hızlı bir biçimde yaygınlaşmakla kalmıyor, salgınla mücadeleye de ket vuruyor. Tam da bu yüzden komplo teorilerini mizah konusu değil bir halk sağlığı sorunu olarak ciddiye almak gerekiyor. Örneğin salgının basit bir nezleden farksız olduğu, Türk gen havuzunun farklı yapısı karşısında çok etkili olamayacağı yahut çeşitli besin maddeleriyle kolayca alt edilebileceğine dair erken dönemde ülkemizde yayılmış iddiaların hastalığa karşı hazırlıklı olmamızı sekteye uğrattığı iddia edilebilir. Bu erken dezenformasyon salgının hafife alınmasına neden olmuş ise ilerleyen dönemlerde şiddetlenen reddiyeci komplo teorilerinin etkisinin daha yıkıcı olduğunu kabul etmek gerekir. Salgına inanmayan, inansa da

salgından korunma yöntemlerine itibar etmeyen, bu yöntemlerin farklı saiklerle uydurulduğunu düşünen, bilim insanlarını ve bilimsel kurumları güvenilir bulmayan yurttaşların sosyal mesafe önlemlerini göz ardı ettiğine ve maske takmayı hafife aldığına şahit oluyoruz. Hatta komplo teorilerinden beslenen bu önlemlerin reddiyesi eğilimi otoriteye bir başkaldırı şeklinde bayraklaşıyor ve neredeyse bir gurur vesilesi olarak taşıyor. Bunun en çarpıcı örneğini Mayıs 2020'de çeşitli Amerikan eyaletlerinde sağ-muhafazakâr grupların gerçekleştirdiği ve kapatılma önlemlerinin gevşetilmesini talep eden "Amerika'yı Aç!" protestolarında görmüştük. Bu protestolarda eylemciler bir yandan ekonominin bir an önce normale dönmesi taleplerini dile getiriyor, maske takma zorunluluğunu protesto ediyor diğer yandan da dillendirdikleri sloganlar ve yanlarında taşıdıkları otomatik silahlarla bir baskı rejimi denemesi olarak gördükleri salgın yönetimi karşısında özgürlükçü olarak nitelendirdikleri bir tavır takınıyorlardı. Maske ve karantina karşıtlığı kısıtlanan bireysel özgürlükler üzerinden kendine bir zemin bulup, salgınla mücadele önlemleri karşısında neredeyse daha avantajlı bir pozisyon elde etme imkanına sahip oluyordu.

Salgın önlemlerine karşı çıkan protestoları bir grup komplo teorisyeninin radikal eylemi olarak görmek birkaç nedenden ötürü çok doğru değil. Keza salgının doğası göz önüne alındığında salgın önlemlerinin reddiyesi sadece önlemleri reddedenleri değil başkalarının da sağlığını tehlikeye atmış oluyor. Örneğin maske karşıtları her fırsatta maske zorunluluğu uygulamalarına muhalefet ediyor, maske zorunluluğu uygulayan mağaza çalışanlarını taciz ediyor, yasa koyucuları baskı altına almaya çalışıyor, bunu yapmadıkları durumlarda da koruyucu etkisi hiç olmayan tül maskeleri piyasaya sürüp yaygınlaştırmakta bir beis görmüyorlar.⁹⁸ Dolayısıyla komplo teorileri ve salgının yayılması arasında çok da dolambaçlı olmayan bir hat var. Keza araştırmalar da bu teorilere inanma ve önlemlere riayet etme arasında ise kuvvetli bir ilişki söz konusu olduğunu da doğruluyor.⁹⁹

COVID-19 ile alakalı komplo teorileri sadece bir avuç insanın inandığı saçmalıklar olmadığı gibi, ana akım mecraların uzağında kulaktan kulağa sessizce yayılan dedikodulardan ibaret de değil.

Bu teorileri tanınmış kişilerden herkese açık TV ekranlarından duyabiliyor ve hatta kamu yöneticilerin söylemlerinden takip edebiliyoruz. Daha da ürkütücüsü komplo teorilerinin toplum üzerindeki etkisini ve yayılma hızını fark eden hükümetlerin de salgının yarattığı sorumluluktan kurtulmanın bir yolu olarak bu teorilere bel bağladığına şahit oluyoruz.¹⁰⁰ Siyasi liderler yer yer bu teorilerin farklı versiyonlarını dolaşıma sokuyor, salgına dair var olan şüpheleri artırıcı imalarda bulunuyor, hatta bazıları bu teorileri doğrudan besliyor.

Komplo teorilerine olan yatkınlığı bilinen ABD Başkanı Donald Trump bu isimlerden biri. Trump önce salgını hafife aldı, basit bir nezleden farksız olduğunu savundu, hastalık Amerikan şehirlerini vurmaya başlayınca da etkisi kanıtlanmamış birtakım ilaçları etkin çözüm olarak sunmaya başladı. Virüsün başarılarını örtmek amacıyla ortaya çıkarılmış olabileceğini ima etmekten çekinmeyen Başkan Trump, New York Eyaleti'nde yaşanan sıkıntıları sağlık çalışanlarının malzemeleri çalmış olabileceği ile açıklama yoluna gitti. Ancak komplo teorilerine belki de en büyük hizmeti hastalığı Çin Virüsü olarak tanımlamasındaki ısrarı oldu. Bu tavrı hastalığın kendiliğinden değil, muhtemelen Çin tarafından, belki bilinçli belki de bir laboratuvar hatası olarak üretildiğine dair komplo teorilerinden besleniyor, salgın yönetimi ile ilgili başarısızlıkları kamufle etmeye, sorumluluğu uzak bir coğrafyaya havale etmeye yarıyordu. Çinli yetkililer de benzer bir şekilde, virüsün aslında ABD menşeli olduğu, Çin'e Amerikan ordusu tarafından sokulduğu iddiasını dolaşıma soktular.¹⁰¹ Virüsün Amerikan yapımı olduğu iddialarını Venezüella Devlet Başkanı ve Kremlin'e yakın medya da kullandı. İran hükümeti, salgının ülkedeki seçimleri baltalamak için ortaya çıkarıldığını iddia etti.¹⁰² Salgının ciddiyetini uzun süre reddeden Brezilya Devlet Başkanı Bolsonaro sonradan tıpkı Trump gibi söylemlerine etkinliği kanıtlanmamış ilaçlar ve sahte tedavi yöntemlerini dahil etti. Bu bağlamda Türkiye'de de özellikle salgının ilk dönemlerine TV yayınlarına damgasını vuran bir sahte tedavi önerisi furyası olduğunu, yeni vakaların da uzun süre yetkililer tarafından yurt dışı kaynaklı şeklinde betimlendiğini hatırlatmak lazım.

Pek çok farklı coğrafyada hızla yaygınlaşan COVID-19 komplo teorilerine ilk tepkiyi, aslında sürpriz olmayan bir biçimde, iklim değişikliğine dair komp-

lo teorilerini çalışan araştırmacılar verdi. Keza her iki alanda da komplo teorileri gerek içerik gerek yaygınlaşma biçimleri gerekse krize etkileri bakımından birbirine fazlasıyla benziyor.¹⁰³ Örneğin ünlü iklim değişikliği inkârcılarının büyük bir bölümünün COVID-19 komplo teorilerinin yayılmasında da ön saflarda olduğunu görüyoruz.¹⁰⁴ Hatta kimilerine göre COVID-19 komplo teorileri iklim inkârcılığının yıllar içindeki gelişiminin hızlı çekim bir versiyonu gibi.¹⁰⁵ Salgın komploculuğunun adımları, iklim değişikliği inkârcılığına çıkan patikalardan geçiyor: Süreç önce sorunun tamamen inkârı ile başlıyor, sorumluluğun reddi, etkilerinin hafife alınması, çözüm önerilerinin reddi duraklarını takip edip, problemin artık geri dönülemez noktada olduğu itirazı ile tamamlanıyor.

Öte yandan COVID-19 komploculuğu pek çok coğrafyada tıpkı iklim değişikliği inkârcılığı gibi mevcut siyasi kamplaşmalara eklemleniyor, kutuplaştırıcı kültür savaşlarına cephanesi olarak sunuluyor.

Bu teoriler reddettikleri iklim değişikliği ve hafife aldıkları Coronavirüs tehdidini uluslararası çıkar gruplarının bir komplosu olarak sunuyorlar. Tam da bu yüzden teorilerini iradesi çiğnenen ulusun bir uyanışı olarak kodlayan komplo teorisyenleri "küreselci" çabalara karşı yekpare bir bütün olarak görülen ulusu savunacak, komplo teorilerine de yer yer göz kırpan, popülist milliyetçi liderlerin yanında konumlanma eğilimi gösteriyorlar. Komplocu perspektif her tür siyasi eğilim içinde görülüyor olsa da günümüz bağlamında komplo teorilerin daha korumacı, göçmen karşıtı, ulus devletçi, şovenist ve otoriter eğilimleri desteklediğini söylemek ve yükselen sağ popülizm ile komplo teorileri arasında çift yönlü bir ilişki olduğunu iddia etmek mümkün. Örneğin ABD'de Nisan ve Mayıs aylarında düzenlenen COVID-19 önlemleri karşıtı protestolar sadece kentlerin ve ekonominin yeniden açılmasını talep etmemiş aynı zamanda komplo teorilerinin, salgın inkârcılığının ve Amerikan aşırı sağının çeşitli sloganlarının dillendirdiği bir siyasi temaşaya dönüşmüştü. Trump yanlısı bu protestoların farklı muhafazakâr grupların organizasyonel ve finansal desteği ile düzenlendiği basına yansımıştı.¹⁰⁶ Benzer protestolar Mart ayından beri Stuttgart ve Berlin başta olmak

üzere Almanya'nın çeşitli şehirlerinde gerçekleştiriliyor. Bu gösterilerin belki de en kapsamlısı 17 bin kişinin katılımıyla 1 Ağustos'ta Berlin'de gerçekleşti ve salgın inkârcıları kadar, aşı karşıtlarına, Nazi sembollerine ve Yahudi Soykırımı'nı hafife alan sloganlara da ev sahipliği yaptı.¹⁰⁷ Farklı ülkelerde gözlemlenen bu benzer gelişmeler salgın inkârcılığının, tıpkı aşı karşıtlığı ve iklim değişikliği inkârcılığı gibi tek bir politik kanaldan beslenmemekle birlikte yükselen sağ popülist dalgadan tamamen bağımsız ele alınmaması gerektiğini gösteriyor.

Peki komplo teorileri ile nasıl mücadele edilmeli? Öncelikle komplo teorilerini akıl dışı saçmalıklar düzeyine indirgemekten vazgeçip ve bu teorilerin belirsizliğin ve belirsizliğin yarattığı kaygı ortamından beslenen bir anlam çabası olduğunu kabul etmemiz gerekiyor.¹⁰⁸ Bilhassa büyük felaketlerin; salgın, deprem ve savaşların tarih boyunca gerçek dışı söylencelere, efsanelere, dedikodulara malzeme verdiğini, alternatif açıklama ve anlamlandırma çabalarına konu olduğunu biliyoruz.¹⁰⁹ Bu noktada kabul edilmesi gereken büyük çoğunluğun komplo teorilerine akılsız yahut cahil oldukları için kanmadığı. Aksine insanlar komplo teorileri ile kendilerini ve ailelerini tehdit eden büyük dönüşümlere bir anlam bulmaya çalışıyor, bu dönüşümler karşısında güçsüzlükleri ile mücadele etmeye çabalıyorlar. Ne kadar tutarsız olsalar da basit ve dolambaçsız anlatılarıyla belirsizlikleri açıklama sözü veren komplo teorileri onlara inananları daha güvenli ve güçlü kılıyor, onları belirsizliğin kırılacağından (bir süre için de olsa) kurtarıyor. Bu bağlamda baktığımızda komplo teorilerinin panzehri yurttaşları doğrudan ilgilendiren konulara dair bilgi akışında şeffaflık ve açıklıktır. Büyük felaketler karşısında ihtiyacımız olan özgüven ve öngörü şeffaf, demokratik ve doyurucu bilgi paylaşımı ile sağlanabilir. Örneğin COVID-19 ile mücadele bağlamında Sağlık Bakanlığı'nın elindeki verileri coğrafi ve demografik detayları ile paylaşmada oldukça ketum davranmasını, hasta-vaka ayrımı gibi yapay ayrımlar yaratmasını tam da bu açıdan doğru bulmuyoruz. Yetkililer detaylı veri paylaşımının, örneğin COVID-19 vakalarının görüldüğü il, ilçe, mahalle ve hastanelerin yurttaşlara net bir biçimde aktarılmasının, güvenlik zafiyeti yaratabileceğini ima ediyorlar. Sıkça dillendirilen bu gerekçenin aksine panik ve kaygıyı detaylı veri paylaşımının değil, aksine paylaşılmasının tetiklediğini düşünüyoruz.

Komplo teorileri belirsizlik kadar hayat tarzı ve standardına yönelik tehditlerle de mücadele biçimi olarak ortaya çıkıyor. İklim değişikliği ve COVID-19 salgını gibi felaketler ve bu felaketlerle mücadele yollarının kaçınılmaz olarak kapsamlı toplumsal ve ekonomik değişikliklere sebep oluyor ve dar gelirli insanların hayatlarını doğrudan etkiliyor. Bu dönüşümlerin bedelinin sadece dezavantajlı gruplara, çalışanlara ve dar gelirliye ödetileceği kaygısı doğrudan bu mücadeleleri ve hatta felaketlerin kendisini sorgulanması riskini de beraberinde getiriyor. Adil geçiş ve adil normalleşme başlığı altında tartıştığımız gibi gerek iklim krizi gerekse COVID-19 ile mücadelenin başarısı geniş kitlelerin mücadeleye ikna olmasına, onların mücadeleye ikna olması da mücadelenin yarattığı imkân ve bedellerin adaletili paylaşılıyor oluşuna, mücadele parametrelerinin toplumla açık bir biçimde paylaşılabilir oluşuna bağlı. Önlemlerin uygulanmasında yaşanan tutarsızlıklar, beyaz yakalılar evde kalırken mavi yakalılar hayata devam etmek etmez zorunda kalışı, maske kullanımına üst düzey devlet ricalinin pek uymuyor oluşu, farklı kalabalıklar için alınan farklı tutumlar krize ve krizle olan mücadeleye gölge düşürdüğünü kabul etmemiz gerekiyor. Şüphe, güvensizlik ve dolayısıyla komplo teorileri adaletsizlikten ve çifte standarttan besleniyor.

Her türlü şeffaflık ve adil geçiş politikasına rağmen komplo teorileri krizlerin bir parçası olmaya devam edebilir. Keza komplo teorisyenliğini meslek edinmiş profesyonel komplo teorisyenleri olduğu gibi, komplo teorilerinin yayılmasından siyasi yahut ekonomik çıkar sağlayan gruplar da söylence ve şüphenin yayılmasından çıkar sağlıyor olabilir. Dolayısıyla komplo teorilerini besleyen faktörler kadar komplo teorilerinin kendisi ile mücadele etmek kaçınılmaması gereken bir kamu yönetimi önceliği olmalıdır. Dezenformasyonu hızla afişe etmek, yurttaşların doğru bilgiye erişimini sağlamak ve bunu komploculuğun yayıldığı mecralarda, örneğin internette ve sosyal medya üzerinden, yapmak gerekir. ABD'de Federal Acil Durum Yönetim Kurumu (FEMA) tarafından Mart 2020'de yayına alınan *Coronavirus Söylenti Kontrolü* web portalı bu yönde girişimlere örnek teşkil edebilir.¹¹⁰

Sonuç Yerine: Pandemiden İklim Krizine Dersler ve Öneriler

Bu politika metninde COVID-19 salgınıyla iklim değişikliğinin arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya çıkartmaya, benzerliklerin ve farklılıkların altını çizmeye, iki krizi bir arada okumanın açtığı imkânları işaret etmeye, ortak risk ve mücadele alanlarını görünür kılmaya çalıştık. Bu bağlamda ortaya atabileceğimiz somut politika önerilerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1 | Pandemi ve iklim krizi gibi tüm boyutları ancak yoğun ve sürekli bilimsel faaliyetle ortaya konabilecek durumlarda bilimsel araştırmaların teşvik edilmesi, bilim insanlarının çalışmalarını en hızlı ve uygun ortamlarda yapmalarının sağlanması, bulguların akademik özgürlük esaslarına uygun bir biçimde paylaşılma şartlarının temini devletin öncelikli görevidir. Bu tür acil durumlarda bilimsel bilginin alternatifinin olamayacağı, bilim insanlarının ve bilimsel çabanın itibarsızlaştırılmasının ağır sonuçlara yol açabileceği unutulmamalıdır.
- 2 | İnsanların günlük yaşamını, ekonomiyi ve politikaları yakından ilgilendiren, farklı düzeylerde de olsa toplumun her kesimini etkileyen ve acil kararlar alınmasını gerekli kılan bu tür kriz durumlarında bilim çevreleriyle politik karar alıcıların ve toplumun sağlıklı diyalogu hayati önem taşır. Bilim çevrelerinin bilgileri ve süreçleri anlaşılabilir bir şekilde aktarabilmesi politik kararların bilimsel bilgi ışığında alınmasını kolaylaştırır. Politikacıların ve toplumun bilime güven ifade etmesi de bilim insanlarının daha topluma dönük çalışmalarını sağlar. Dolayısıyla pandemiye ve iklim krizine dair doğru kararlar almak, bilim-toplum ilişkisinin açık ve sağlıklı bir ilişkiyle sürdürülmesine bağlıdır.
- 3 | Acil kararlar alınması gereken bu gibi durumlar bilimsel bilgilere dair kesin kanıt bulma yükümlülüğünü gevseten, erken önlem ilkesini akıldan çıkarmayan bir yaklaşımı zorunlu kılar. Kesin kanıtlar elde edilene kadar makul bilimsel açıklamalar, uygulamanın zarar vermemesi ilkesiyle bir arada düşünülerek

kabul edilmelidir. Bu durumun pandemideki örneği maske kullanımıdır. Maskenin koruyuculuğunun çok yüksek olduğu ilerleyen zamanda kanıtlanmış olsa da ilk günlerden itibaren maske kullanmak riski olmayan, koruyucu olma ihtimali yüksek bir önlem olarak önerilmeliydi. Oysa pek çok uluslararası kuruluş ve uzman bu konuda yeterince iyi bir sınav veremedi. Aynı şekilde iklim krizinde de yaşanan her aşırı hava ve iklim olayının tek tek iklim değişikliğine bağlı olduğunun kanıtlanması gerekmez. Aşırı iklim ve hava olaylarının küresel sıcaklık artışı nedeniyle hem sayı hem şiddet olarak arttığı yeterli bir bilimsel gerçek olarak politikalara yol göstermelidir.

- 4 | Pandemi sırasında ekonomik faaliyetin azalmasının sera gazı emisyonlarını ve hava kirliliğini azaltması herhangi bir kalıcı etki yaratmadı. Ancak bu aynı zamanda bir imkân da görünür kıldı. Pandemi, fosil yakıtların kullanıldığı ekonomik ve günlük yaşam faaliyetleri karbonsuz bir hale getirildiğinde hem hava kirliliğinin hem de iklim değişikliğine neden olan emisyonların azalacağına ve bu neden-sonuç ilişkisinin hemen görünür hale geldiğine dair bir deney işlevi gördü. İklim krizinin acil müdahale gerektirdiği söyleminin bu açıdan da haklı olduğu ortaya çıktı. İklim kriziyle uzun vadeye yayılan değil, tıpkı salgında olduğu gibi hemen alınacak önlemlerle mücadele edilebilir. Beklemek, zamana yaymak, önce sonuçları izlemek her iki krizde de yıkıcı sonuçlar doğurur. Bu nedenle karbonsuz bir ekonomi için yapılacak değişiklikler de tıpkı virüsün yayılımını sınırlayacak önlemler gibi zaman geçmeden hemen bugün yürürlüğe konulmalıdır.
- 5 | İklim Krizi gibi COVID-19 salgını da gerek sebepleri gerekse sonuçları bakımından ekolojik bir krizdir. Her iki krizin temelinde de büyük ölçüde kapitalizmin hızla dönüştürdüğü, ulus devletlerin ise seyirci kaldığı doğal-toplumsal süreçler ve ilişkiler vardır. Bu süreçlerin ve ilişkilerin hem çevre hem de insanlar adına yıpranması dar bir uzmanlık alanına indirgenmemeli ve özel çıkarlar tarafından şekillendirilmesine izin

verilmemelidir. Ekolojik yaklaşım sadece doğal alanların değil siyasetin ve ekonominin yönetimine sirayet ettikçe anlam kazanır.

- 6 | COVID-19 pandemisi sağlıklı çevre hakkı ve çevre adaleti gibi kavramlarının kıymetini bir kez daha ortaya koydu. Salgın havası, toprağı ve suyu kirli, termik santrallere yakın yerleşim yerlerinde yaşayan yurttaşlar üzerinde daha derin etkiler bıraktı; yeşil alanlara, sağlıklı konutlara erişimi olanlar kapatılmanın yarattığı sorunları daha az yaşadı. Temiz havaya, temiz suya ve kullanılabilir yeşil alanlara erişimin lüks değil vazgeçilmez yaşamsal haklar olduğunu yaşayarak gördük. Bu tecrübeden hareketle herkesin sağlıklı çevreye erişimini sağlayacak koruma politikalarının ve altyapı harcamalarının gerek salgın gerekse iklim değişikliği kaynaklı krizler için koruyucu olduğu kamu politikalarına ışık tutmalıdır.
- 7 | İklim değişikliği ve salgın hastalık gibi kağıt üzerinde toplumun tamamını tehdit eden ekolojik krizler, pratikte toplumda var olan eşitsizliklere temas ederek yeni bir karaktere bürünür, en fazla, en çabuk ve en yoğun olarak dezavantajlı grupları etkiler, hatta yeni dezavantajlı gruplar yaratırlar. Diğer bir deyişle etki alanı ne kadar geniş olursa olsun hemen her kriz son kertede yoksulları, emeği ile geçinenleri, kayıt dışı ve kendi hesabına çalışanları, göçmenleri, kadınları, azınlıkları, ayrımcılığa uğrayanları ve bakıma muhtaç olanları daha çok etkiler. Krizler bu ayrıştırıcı etkilerinden bağımsız değerlendirilmemeli, krizin toplumun farklı kesimlerince eşitsiz bir biçimde yaşandığı kriz tanımının içinde değerlendirilmelidir.
- 8 | Krizin kendisi kadar (artan sıcaklıklar yahut ölümcül bir virüs) krizle başa çıkma yöntemleri de (karbon temelli ekonomiden çıkış yahut karantina uygulamaları) eşitsizlikleri derinleştirebilir, yeni adaletsizlikler yaratabilir. Bu eşitsizliklerin giderilmemesi kriz yönetiminin güvenilirliğini ve başarısını da riske atar. Dolayısıyla kriz yönetiminin başarısı krizin ve krize karşı alınan önlemlerin yarattığı huzursuzluklara ve eşitsizliklere cevap verebilmesi ile de

ölçülür. Salgın yüzünden gelir kaybına uğrayan halkın sahici yardım paketleri (ve temel gelir uygulamaları) ile desteklenmesi veya karbonsuzlaşmadan kaynaklanacak hak kayıpları için adil geçiş politikaları bu bağlamda ciddiye alınmalıdır. Benzer bir şekilde, normalleşme sadece krizin temel dinamiğinin ortadan kalkması (küresel sıcaklıkların normalleşmesi yahut salgın kaynaklı can kayıplarının sonlanması) şeklinde tanımlanmamalıdır. Normalleşme kriz kaynaklı eşitsizliklerin telafisini de hedeflemelidir.

- 9 | Politika yapıcılar kadar halkın da önlemlerin alınmasında ve uygulanmasında belirleyici olduğu durumlarda bilgiye erişim, verilerin eksiksiz yayınlanması ve anlaşılabilir bir halde açıklanması, önlemlerin etkinliğine dair bilgilere herkesin ulaşabilmesi çok önemlidir. Bu nedenle kamu yönetiminde şeffaflık ilkesi her zamankinden daha fazla vurgulanmalıdır. Bilgiye erişimi güvence altına almak, dezenformasyonları önlemek, kamuoyunda sağlıklı bir tartışma ortamı yaratmak öncelikle devletin, akademinin ve medyanın sorumluluğudur. Verileri çarpıtmak ve belirsizlik yaratmak kamusal çıkara değil özel ve siyasi çıkarlara hizmet eder. Pandemiyle ve iklim kriziyle mücadelede şeffaflığı sağlamak için gerekenler eksiksiz yapılmalı, bilimsel süreçleri farklı amaçlarla araçsallaştırmaktan kaçınılmalıdır.

Son Notlar

- 1 | “Ten impacts of the Australian bushfires.” *UN Environment Programme*. 22 Ocak 2020. <https://www.unenvironment.org/news-and-stories/story/ten-impacts-australian-bushfires>
- 2 | “Australia’s forests.” *Australian Government Department of Agriculture, Water and the Environment* <https://www.agriculture.gov.au/abares/forestsaustralia/australias-forests>
- 3 | “Archived: WHO Timeline - Covid-19.” *WHO*. 27 Nisan 2020. <https://www.who.int/news-room/detail/27-04-2020-who-timeline---covid-19>
- 4 | Maron, Dina Fine. 2020. “‘Wet markets’ likely launched the coronavirus. Here’s what you need to know.” *National Geographic*. 15 Nisan. <https://www.nationalgeographic.com/animals/2020/04/coronavirus-linked-to-chinese-wet-markets/>
- 5 | “Global emissions plunged an unprecedented 17 percent during the coronavirus pandemic.” *Carbon Brief*. 20 Mayıs 2020. <https://www.carbonbrief.org/daily-brief/global-emissions-plunged-an-unprecedented-17-percent-during-the-coronavirus-pandemic>
- 6 | Watts, Jonathan. ve Niko Kommenda. 2020. “Coronavirus pandemic leading to huge drop in air pollution.” *The Guardian*. 23 Mart. <https://www.theguardian.com/environment/2020/mar/23/coronavirus-pandemic-leading-to-huge-drop-in-air-pollution>
- 7 | Malm, Andreas. 2020. *Corona, Climate, Chronic Emergency: War Communism in the Twenty-First Century*. London: Verso.
- 8 | Edelmanideas, Gilad. 2020. “The Analogy Between Covid-19 and Climate Change Is Eerily Precise.” *Wired*. 25 Mart. <https://www.wired.com/story/the-analogy-between-covid-19-and-climate-change-is-eerily-precise/>
- 9 | Aldana, Daniel. ve Daniel Kammen. 2020. “Climate crisis will deepen the pandemic. A green stimulus plan can tackle both.” *The Guardian*. 20 Nisan. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/20/climate-crisis-will-deepen-the-pandemic-a-green-stimulus-plan-can-tackle-both>
- 10 | “COVIDeniers: Anti-Science Coronavirus Denial Overlaps with Climate Denial.” *Desmog*. 2020. <https://www.desmogblog.com/covideniers-anti-science-covid-19-denial-overlaps-climate-denial>
- 11 | Goldberg, Emma. 2020. “How Covid-19 Made It Easier to Talk About Climate Change.” *The New York Times*. 24 Temmuz. <https://www.nytimes.com/2020/07/24/us/climate-change-green-new-deal-covid-coronavirus.html>
- 12 | “WHO Coronavirus Disease (Covid-19)” Dashboard. <https://covid19.who.int/>
- 13 | Demircioğlu, Zübeyde. 2020. “Why it’s wrong to expect science to provide rapid, definitive answers about Covid-19.” *LSE European Politics and Policy Blog*. 7 Ağustos. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2020/08/07/why-its-wrong-to-expect-science-to-provide-rapid-definitive-answers-about-covid-19/>
- 14 | BBC News. “Covid-19: Arrests at London anti-lockdown protest.” 24 Ekim. <https://www.bbc.com/news/uk-england-london-54678374>
- 15 | Meadows, D. H. 1972. “The Limits to Growth; A Report for the Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind.” New York, Universe Books.
- 16 | Polychroniou, C.J. 2020. “Chomsky and Pollin: To Heal from Covid-19, We Must Imagine a Different World.” *Global Policy Journal*. 14 Nisan. <https://www.globalpolicyjournal.com/blog/14/04/2020/chomsky-and-pollin-heal-covid-19-we-must-imagine-different-world>
- 17 | Fisher, Max, ve Emma Bubola. 2020. “As Coronavirus Deepens Inequality, Inequality Worsens Its Spread.” *The New York Times*. 16 Mart. <https://www.nytimes.com/2020/03/15/world/europe/coronavirus-inequality.html>
- 18 | Hulme, M. 2009. “Why we Disagree about Climate Change: Understanding Controversy, Inaction and Opportunity.” Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- 19 | X. Lu, S. Zhang, J. Xing et al. 2020. “Progress of Air Pollution Control in China and Its Challenges and Opportunities in the Ecological Civilization Era”, *Engineering*, <https://doi.org/10.1016/j.eng.2020.03.014>

- 20 | “How Is China’s Energy Footprint Changing?” *China Power*. <https://chinapower.csis.org/energy-footprint/>
- 21 | Lin, Yaolin; Zou, Jiale; Yang, Wei; Li, Chun-Qing. 2018. “A Review of Recent Advances in Research on PM_{2.5} in China.” *Int. J. Environ. Res. Public Health* 15, No. 3: 438.
- 22 | Marlier, M., Xing, J., Zhu, Y. and Wang, S. 2020. “Impacts of Covid-19 response actions on air quality in China.” *Environmental Research Communications*, 2(7), p.075003. <https://doi.org/10.1088/2515-7620/aba425>
- 23 | Miyazaki, 2020.
- 24 | Wang, Y., Yuan, Y., Wang, Q., Liu, C., Zhi, Q. and Cao, J. 2020. “Changes in air quality related to the control of coronavirus in China: Implications for traffic and industrial emissions.” *Science of The Total Environment*, 731, p.139133. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.139133>; Marlier, 2020.
- 25 | Bauwens, M., Compennolle, S., Stavrakou, T., Müller, J., Gent, J., Eskes, H., Levelt, P., A, R., Veefkind, J., Vlietinck, J., Yu, H. and Zehner, C. 2020. “Impact of Coronavirus Outbreak on NO₂ Pollution Assessed Using TROPOMI and OMI Observations.” *Geophysical Research Letters*, 47(11).
- 26 | Marlier, 2020.
- 27 | Miyazaki, K., Bowman, K., Sekiya, T., Jiang, Z., Chen, X., Eskes, H., Ru, M., Zhang, Y. and Shindell, D. 2020. “Air quality response in China linked to the 2019 novel Coronavirus (Covid-19) mitigation.” *Earth and Space Science Open Archive JF*. <https://doi.org/10.1002/essoar.10503362.1>
- 28 | Wang, 2020; Marlier, 2020.
- 29 | Marlier, 2020
- 30 | Wang, 2020
- 31 | Bauwens, M., 2020
- 32 | Gautam, S. 2020. Covid-19: “Air pollution remains low as people stay at home.” *Air Quality, Atmosphere & Health*, 13(7), pp.853-857
- 33 | Gautam, 2020
- 34 | Gautam, 2020
- 35 | Gautam, 2020
- 36 | Le Quéré, C., R.B. Jackson, M.W. Jones et al. 2020 “Temporary reduction in daily global CO₂ emissions during the Covid-19 forced confinement.” *Nature Climate Change*. 10: 647-653. <https://www.nature.com/articles/s41558-020-0797-x>
- 37 | Friedlingstein, P., O’Sullivan, M., Jones et al. 2020. “Global Carbon Budget 2020.” *Earth System Science Data*, 12(4), pp.3269-3340.
- 38 | “Cut global emissions by 7.6 percent every year for next decade to meet 1.5°C Paris target - UN report.” *UN Environment Programme*. 26 Kasım 2019. <https://www.unenvironment.org/news-and-stories/press-release/cut-global-emissions-76-percent-every-year-next-decade-meet-15degc>
- 39 | Le Quéré, 2020 verilerine dayanarak çizilmiştir. Kaynak: Darby, Megan. (2020). Coronavirus lockdown cut energy-related CO₂ emissions 17%, study finds. *Climate Home News*, 19 Mayıs, <https://www.climatechangenews.com/2020/05/19/coronavirus-lockdown-cut-energy-related-co2-emissions-17-study-finds/>
- 40 | Le Quéré, 2020
- 41 | Le Quéré, 2020
- 42 | Neill, Pippa. 2020. “Air pollution in world’s major cities back to pre-lockdown levels.” *Air Quality News*. 24 Eylül. <https://airqualitynews.com/2020/09/24/air-pollution-in-worlds-major-cities-back-to-pre-lockdown-levels/>
- 43 | Earth’s CO₂ Home Page. <https://www.co2.earth/>
- 44 | Peters, G., G. Marland, C. Le Quéré et al. 2012. “Rapid growth in CO₂ emissions after the 2008-2009 global financial crisis.” *Nature Climate Change*. 2, 2-4. <https://www.nature.com/articles/nclimate1332>
- 45 | “Reported Cases and Deaths by Country, Territory, or Conveyance.” *Worldometer*. <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>
- 46 | Roberts, Siobhan. 2020. “Flattening the Coronavirus Curve.” *The New York Times*. 27 Mart. <https://www.nytimes.com/article/flatten->

- curve-coronavirus.html
- 47 | Payne, Adam. 2020. "Boris Johnson told Italy's prime minister the UK had been aiming for coronavirus herd immunity, new documentary reveals." *Business Insider*. 3 Haziran. <https://www.businessinsider.com/boris-johnson-told-italian-pm-conte-coronavirus-herd-immunity-plan-2020-6>
- 48 | Ellyatt, Holly. 2020. "Sweden resisted a lockdown, and its capital Stockholm is expected to reach 'herd immunity' in weeks." *CNBC*. 28 Nisan. <https://www.cnbc.com/2020/04/22/no-lockdown-in-sweden-but-stockholm-could-see-herd-immunity-in-weeks.html>
- 49 | "WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on Covid-19." WHO. 12 Ekim 2020. <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---12-october-2020>
- 50 | UNEP (2019). "Emissions Gap Report 2019." Executive summary. United Nations Environment Programme, Nairobi.
- 51 | Ge, Mengpin, ve Johannes Friedrich. 2020. "4 Charts Explain Greenhouse Gas Emissions by Countries and Sectors." *World Resources Institute*. 6 Şubat. <https://www.wri.org/blog/2020/02/greenhouse-gas-emissions-by-country-sector>
- 52 | UNEP, 2019
- 53 | Dalman, Axel. 2020. "Carbon budgets: Where are we now?" *Carbon Tracker*. 11 Mayıs. <https://carbontracker.org/carbon-budgets-where-are-we-now/>
- 54 | Leiserowitz, Anthony, ve Peter Howe. 2015. "Climate Change Awareness and Concern in 119 Countries." *Yale Program on Climate Change Communication*. 27 Temmuz. <https://climatecommunication.yale.edu/publications/analysis-of-a-119-country-survey-predicts-global-climate-change-awareness/>
- 55 | Stainforth, 2020
- 56 | Şahin, Ümit. 2017. "Başlangıcından Bugüne Uluslararası İklim Değişikliği Rejimi." "Uluslararası Çevre Rejimleri" içinde, editörler: Gökhan Orhan, Semra Cerit Mazlum, Yasemin Kaya. p. 67-130. Dora, Bursa.
- 57 | Harvey, Chelsea, ve Nathaniel Gronewold. 2019. "Greenhouse gas emissions to set new record this year, but rate of growth shrinks." *Science*. 4 Aralık. <https://www.sciencemag.org/news/2019/12/greenhouse-gas-emissions-year-set-new-record-rate-growth-shrinks>
- 58 | Stainforth, Thorfinn. 2020. "More than half of all CO₂ emissions since 1751 emitted in the last 30 years." *Institute for European Environmental Policy*. 29 Nisan. <https://ieep.eu/news/more-than-half-of-all-co2-emissions-since-1751-emitted-in-the-last-30-years>
- 59 | UNEP, 2019
- 60 | Şahin, Ümit. 2018. "Türkiye'de Karbon Kilitlenmesi: Düşük Karbona Geçişte Almanya ve Polonya ile Karşılaştırmalı Bir Perspektif." İstanbul Politikalar Merkezi.
- 61 | Edelmanideas, Gilad. 2020. "The Analogy Between Covid-19 and Climate Change Is Eerily Precise." *Wired*. 25 Mart. <https://www.wired.com/story/the-analogy-between-covid-19-and-climate-change-is-eerily-precise/>
- 62 | Oreskes, N., & Conway, E. M. 2010. "Merchants of doubt: how a handful of scientists obscured the truth on issues from tobacco smoke to global warming." New York, Bloomsbury Press.
- 63 | Şahin, 2017.
- 64 | Yeo, Sophie, ve Simon Evans. 2016. "The 35 countries cutting the link between economic growth and emissions." *Carbon Brief*. 5 Nisan. <https://www.carbonbrief.org/the-35-countries-cutting-the-link-between-economic-growth-and-emissions>
- 65 | "A European Green Deal. *European Commission*. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en
- 66 | Vidal, John. 2020. "'Tip of the iceberg': is our destruction of nature responsible for Covid-19?" *The Guardian*. 18 Mart. <https://www.theguardian.com/environment/2020/mar/18/tip-of-the-iceberg-is-our-destruction-of-nature-responsible-for-covid-19-aoe>

- 67 | WWF. 2020. "Living Planet Report 2020 - Bending the curve of biodiversity loss." Almond, R.E.A., Grooten M. and Petersen, T. (Eds). WWF, Gland, Switzerland.
- 68 | International Union for Conservation of Nature. "Summary Statistics", IUCN Red List. <https://www.iucnredlist.org/resources/summary-statistics>
- 69 | Sánchez-Bayo, Francisco. ve Kris A.G. Wyckhuys. 2019. "Worldwide decline of the entomofauna: A review of its drivers." *Biological Conservation*. 232: 8-27. 30 Ocak. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0006320718313636>
- 70 | Dasgupta, Shreya. 2019. "Nearly 600 plant species have gone extinct in last 250 years." *Mongabay*. 17 Haziran. <https://news.mongabay.com/2019/06/nearly-600-plant-species-have-gone-extinct-in-last-250-years/>
- 71 | WWF, 2020.
- 72 | Kolbert, Elizabeth. 2014. "The sixth extinction: an unnatural history." New York, Henry Holt and Company.
- 73 | Wilson, E. O. 2016. "Half-earth: Our planet's fight for life." Liveright Publishing Corporation, New York
- 74 | Dinerstein, E. A. R. Joshi, C. Vynne, A. T. L. Lee, F. Pharend-Deschênes, M. França, S. Fernando, T. Birch, K. Burkart, G. P. Asner ve D. Olson. 2020. "A "Global Safety Net" to reverse biodiversity loss and stabilize Earth's climate" *Science Advances*. 4 Nisan. <https://advances.sciencemag.org/content/6/36/eabb2824>
- 75 | Mart 2020'de Instagram üzerinden yaptığı ve daha sonra sildiği bir paylaşımında dünyaca ünlü pop star Madonna şöyle diyordu: "Covid-19 ne kadar zengin, ünlü, komik, zeki olduğunuzu, nerede yaşadığınıza, kaç yaşında olduğunuzu ve anlatacak müthiş hikayeleriniz olup olmadığına bakmıyor. O büyük bir eşitleyici! Hastalığı korkunç yapan da, harika yapan da bu: hepimizi eşitlemesi.." Whalen, Andrew. 2020. "Madonna Calls Coronavirus 'The Great Equalizer'" *Newsweek*. 23 Mart. <https://www.newsweek.com/madonna-coronavirus-equalizer-madame-x-instagram-twitter-covid-19-1493757>. New York valisi Andrew Cuomo CNN'de haber sunan kardeşi Chris Cuomo Covid-19 pozitif çıktığında benzer bir tepki vermiş, bu virüs büyük bir eşitleyici ifadesini kullanmıştı. Cuomo, Andrew (@nygovcuomo). 2020. "This virus is the great equalizer. Stay strong little brother. You are a sweet, beautiful guy and my best friend. If anyone is #NewYorkTough it's you." 31 Mart, 19.30. Tweet. <https://twitter.com/nygovcuomo/status/1245021319646904320>
- 76 | Hooper, Monica Webb, Anna María Nápoles ve Eliseo Pérez-Stable. 2020. "Covid-19 and racial/ethnic disparities." *Journal of American Medical Association*. 323(24): 2466-2467
- 77 | Mays, Jeffery C. ve Newmann, Andy. 2020. "Virus Is Twice as Deadly for Black and Latino People Than Whites in N.Y.C." *New York Times*. 8 Nisan. <https://www.nytimes.com/2020/04/08/nyregion/coronavirus-race-deaths.html>
- 78 | Pellow, David. 2017. *What is Critical Environmental Justice?* London: Polity.
- 79 | Sputnik 2020. "İmamoğlu coronavirus vakalarının en yoğun olduğu 3 ilçeyi açıkladı." 8 Nisan. <https://tr.sputniknews.com/koronavirus-salgini/202004081041780427-imamoglu-koronavirus-vakalarinin-en-yogun-oldugu-3-ilceyi-acikladi/>
- 80 | IPCC, 2020. *The Ocean and Cryosphere in a Changing Climate: A Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*.
- 81 | IPCC, 2019. *Climate Change and Land: An IPCC Special Report on Climate Change, Desertification, Land Degradation, Sustainable Land Management, Food Security, and Greenhouse Gas Fluxes in Terrestrial Ecosystems*.
- 82 | Bianet. 2020. "Covid-19 in Turkey" 5 Haziran. <http://bianet.org/english/health/225330-covid-19-in-turkey-average-age-of-the-deceased-74-6-as-death-toll-hits-4-648-says-minister>
- 83 | Statista, "Covid-19 death rate in Italy by age group as of June 22", <https://www.statista.com/statistics/1106372/coronavirus-death-rate-by-age-group-italy/>

- 84 | Daily Mail. 2020. "The world shuts down." 25 March. <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8150501/Map-shows-worlds-population-coronavirus-lockdown.html>
- 85 | BBC. 2020. "The world in lockdown." 7 April. <https://www.bbc.com/news/world-52103747>
- 86 | The Economist. 2020 "The global economy is expected to shrink." 14 Nisan <https://www.economist.com/graphic-detail/2020/04/14/the-global-economy-is-expected-to-shrink-by-3-this-year>
- 87 | ILO. 2020. *ILO Monitor: Covid-19 and the World of Work. Fourth Edition.* 27 Mayıs https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_745963.pdf
- 88 | ILO. 2020. *ILO Monitor: Covid-19 and the World of Work. Third Edition.* 29 Nisan https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_743146/lang--en/index.htm
- 89 | Jones, Charisse. 2020. "Historic layoffs take the biggest toll on blacks, Latinos, women and the young." *USA Today*, 8 Mayıs. <https://www.usatoday.com/story/money/2020/05/08/covid-19-layoffs-take-toll-women-people-color-and-young/3094964001/>
- 90 | Lipman, Joanne. 2020. "A 'full-blown she-cession': How Covid-19 is economically hurting women, minorities the most." *NBCNews*. 15 Mayıs. <https://www.nbcnews.com/your-value/feature/full-blown-she-cession-how-covid-19-economically-hurting-women-ncna1207451>
- 91 | Fields, Samantha and Mitchell Hartman. 2020. "How many jobs will come back after the Covid-19 pandemic ends?," *Marketplace*. 8 Mayıs. <https://www.marketplace.org/2020/05/08/how-many-jobs-will-come-back-after-the-covid-19-pandemic-ends/>
- 92 | Heffron, Raphael and Darren McCauley. 2018. "What is the 'just transition'?" *Geoforum* 88: 74-77.
- 93 | McCauley, Darren and Raphael Heffron. 2018. "Just transition: Integrating climate, energy and environmental justice." *Energy Policy* 119: 1-7.
- 94 | Uysal, Gökçe. 2020. "Covid-19 pandemisi ve Türkiye'de hanelerin korunması." *IPM Politika Notu*. İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi.
- 95 | En yaygın 10 Covid-19 komplo teorisini Cornell Üniversitesi'nde faaliyet gösteren Cornell Bilim için İttifak (Cornell Alliance for Science) adlı enstitüsünün web sitesinde inceleyebilirsiniz. <https://allianceforscience.cornell.edu/blog/2020/04/covid-top-10-current-conspiracy-theories/>
- 96 | Chang, Brittany. 2020. "More than 40% of Republicans in a new poll say they think Bill Gates wants to use Covid-19 vaccines to implant location-tracking microchips in recipients." *Business Insider* 23 Mart. <https://www.businessinsider.com/republicans-bill-gates-covid-19-vaccine-tracking-microchip-study-2020-5>
- 97 | Mitchell, Amy. Mark Jurkowitz, Baxter Oliphant, and Elisa Shearer. 2020. "Three months In, many Americans see exaggeration, conspiracy theories and partisanship in Covid-19 news." *Pew Research Center*. 29 Haziran. <https://www.journalism.org/2020/06/29/three-months-in-many-americans-see-exaggeration-conspiracy-theories-and-partisanship-in-covid-19-news/>
- 98 | KHOU 11. 2020. "Anti-mask protesters' new weapon: Wearing masks that offer no Covid-19 protection." 17 Temmuz. <https://www.youtube.com/watch?v=AWVuSpza1DE>
- 99 | Swami, Viren, and David Barron. 2020. "Analytic thinking, rejection of coronavirus (covid-19) conspiracy theories, and compliance with mandated social-distancing: direct and indirect relationships in a nationally representative sample of adults in the United Kingdom." OSF Preprints. April 16.
- 100 | Fisher, Max. 2020. "Why coronavirus conspiracy theories flourish. and why it matters." *The New York Times*. 8 Nisan <https://www.nytimes.com/2020/04/08/world/europe/coronavirus-conspiracy-theories.html>
- 101 | Myers, Steven Lee. 2020. "China spins tale that the U.S. army started the coronavirus epidemic." *The New York Times*. 13 Mart <https://www.nytimes.com/2020/03/13/world/asia/coronavirus-china-conspiracy-theory.html>

- 102 | Fisher. 2020
- 103 | Edelman, Gilad. 2020. "The analogy between covid-19 and climate change is eerily precise." 25 Mart. *Wired*. <https://www.wired.com/story/the-analogy-between-covid-19-and-climate-change-is-eerily-precise/>
- 104 | Holden, Emily. 2020. "Climate science deniers at forefront of downplaying coronavirus pandemic." *The Guardian*. 25 Nisan. <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/25/climate-science-deniers-downplaying-coronavirus-pandemic>
- 105 | Nuccitelli, Dana. 2020. "Coronavirus doubters follow climate denial playbook." *Yale Climate Connections*. 14 Nisan. <https://yaleclimateconnections.org/2020/04/coronavirus-doubters-follow-climate-denial-playbook/>
- 106 | Vogel, Kenneth P., Jim Rutenberg and Lisa Lerer. 2020. "The quiet hand of conservative groups in the anti-lockdown protests." *The New York Times*. 21 Nisan. <https://www.nytimes.com/2020/04/21/us/politics/coronavirus-protests-trump.html>
- 107 | Deutsche Welle Türkçe. 2020. "Korona tedbirlerine karşı Berlin'de büyük gösteri." 2 Ağustos. <https://www.dw.com/tr/korona-tedbirlerine-kar%C5%9F%C4%B1-berlinde-b%C3%BCy%C3%BCK-g%C3%B6steri/a-54403575>
- 108 | West, Harry G. ve Todd Sanders. 2003. *Transparency and Conspiracy: Ethnographies of Suspicion in the New World Order*. Durham, NC: Duke University Press.
- 109 | Ghosh, Anjan. 2008. "The role of rumour in history writing." *History Compass*, 6(5), 1235-1243. Niehaus, Isak, and Gunvor Jonsson. 2005. "Dr. Wouter Basson, Americans, and Wild Beasts: Men's conspiracy Theories of HIV/AIDS in the South African Lowveld." *Medical Anthropology* 24.2: 179-208.
- 110 | Federal Emergency Management Agency. 2020, *Coronavirus Rumor Control* [WWW] <https://www.fema.gov/coronavirus/rumor-control>.

Ümit Şahin, Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi kıdemli uzmanı, iklim değişikliği çalışmaları koordinatörü, tıp doktoru ve halk sağlığı uzmanıdır.

Sinan Erensü, Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü doktor öğretim üyesidir, kent ve çevre üzerine dersler verir, enerji adaleti ve demokrasisi üzerine araştırmalar yapar. 2019/20 Mercator-İPM Araştırmacısı'dır.

Bu politika notunda yapılan analizler ve varılan sonuçlar sadece yazarlara aittir ve İPM'nin resmi görüşünü yansıtmaz.

COVID-19 Pandemisini ve İklim Krizini Birlikte Okumak

28 s.; 30 cm. - (İstanbul Politikalar Merkezi-Sabancı Üniversitesi-Stiftung Mercator Girişimi)

ISBN 978-605-70139-5-8

Kapak Tasarımı ve Mizanpaj: MYRA

2020

İstanbul Politikalar Merkezi

Bankalar Caddesi Minerva Han No: 2 Kat: 4
34420 Karaköy-İstanbul
T +90 212 292 49 39
ipc@sabanciuniv.edu - ipc.sabanciuniv.edu

İ P M

İSTANBUL POLİTİKALAR MERKEZİ

SABANCI ÜNİVERSİTESİ

STIFTUNG MERCATOR GİRİŞİMİ